

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΝΤΙΠΑΛΟΥΣ ΤΗΣ, 1949-1967:
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΝΤΙΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ

Στην παρούσα μελέτη θα εξεταστούν ορισμένες βασικές αντιλήψεις των μη κομμουνιστικών πολιτικών δυνάμεων κατά την πρώτη μετεμφυλιακή εποχή. Θα υποστηριχθεί ότι το φαινόμενο του αντικομμουνισμού στη μετεμφυλιακή Ελλάδα – τόσο τα αίτιά του όσο και οι εκδηλώσεις του – ήταν περισσότερο περίπλοκη υπόθεση από όσο συχνά υπονοείται. Παράλληλα, θα προταθεί μία ερμηνεία της λειτουργίας του αντικομμουνισμού μέσα στο πολιτικό σκηνικό, καθώς και του τρόπου με τον οποίο αυτός επηρέαζε την εξέλιξη των φιλελεύθερων («αστικών») πολιτικών δυνάμεων. Θα επιχειρηθεί, τέλος, να ενσωματωθούν στην ανάλυση τα πορίσματα των πρόσφατων ερευνών, ουσιώδες μέρος των οποίων αποτελεί το ιστορικό έργο του ίδιου του Γρηγόρη Φαράκου.

Η σύγχρονη ιστοριογραφία επισημαίνει ότι η αντικομμουνιστική καθεστωτική άμυνα δεν ήταν φαινόμενο που πρωτοεμφανίστηκε στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική εποχή. Αντίθετα, οι ρίζες του αναζητούνται στα χρόνια του μεσοπολέμου, όταν ανάλογες πρακτικές εμφανίστηκαν και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, επηρεασμένες από τις φοβίες που είχε προκαλέσει η Ρωσική επανάσταση σε μία «αστική» κοινωνία, ήδη κλονισμένη από τον Μεγάλο πόλεμο¹. Αυτή η βεβαρημένη κληρονομιά συναντήθηκε στη μεταπολεμική εποχή με τις μνήμες του Εμφυλίου και των παλαιότερων θέσεων του ΚΚΕ για το Μακεδονικό, με αποτέλεσμα την ένταση του αντικομμουνισμού κατά τρόπο που επηρέασε την εξέλιξη των πολιτικών δυνάμεων και της πολιτικής κουλτούρας.

Η γενικευμένη υπερτίμηση του κινδύνου της μετεμφυλιακής Αριστεράς

Την επαύριον του Εμφυλίου πολέμου, δύο ήταν τα κυρίαρχα στοιχεία στην πρόσληψη της ελληνικής Αριστεράς από τους αντιπάλους της: πρώτον, η υπέρμετρη

* Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

¹ Βλ. μεταξύ άλλων, Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983· Mazower, Mark, «Policing the Anti-Communist State in Greece, 1922-1974», στο Mazower, Mark (επιμ.), *The Policing of Politics in the Twentieth Century. Historical Perspectives*, Providence and Oxford, Berghahn Books, 1997, σσ. 129-150· Μπαχάρας, Δημήτρης, «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού. Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων*, 29 (2008), σσ. 175-198. Σημαντικό παραμένει, για το ζήτημα της καθεστωτικής άμυνας και την εξέλιξη της συναφούς βιβλιογραφίας, το Κούνδουρος, Ρούσσο Σ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα, 1924-74*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1978, ιδιαίτερα σσ. 70-122, με αναφορά και στο συναφές γενικό-τερο κλίμα στη μεσοπολεμική Ευρώπη.

ανασφάλεια σχετικά με τις προθέσεις του ΚΚΕ· δεύτερον, η υπερτίμηση των δυνατοτήτων του να προκαλέσει νέες πολιτικές και κοινωνικές αναμετρήσεις. Σήμερα είναι διαθέσιμα αρκετά στοιχεία για την αντίληψη των φιλοδυτικών ελληνικών πολιτικών δυνάμεων, αλλά και των Αμερικανών, σχετικά με αυτό που θα μπορούσε να αποκληθεί «ανατρεπτικό δυναμικό» του ΚΚΕ: συλλογές εγγράφων για τον ελληνικό αντικομμουνισμό², τα National Intelligence Estimates, υλικό του αμερικανικού Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας³ και η αλληλογραφία της αμερικανικής πρεσβείας Αθηνών. Οι πηγές αυτές καταδεικνύουν ότι οι Έλληνες αναλυτές (πολιτικοί αναλυτές, Υπουργείο Εσωτερικών, Χωροφυλακή και Αστυνομία, ΚΥΠ και στρατιωτικοί) καθώς και οι Αμερικανοί ειδικοί θεωρούσαν δεδομένο ότι το ΚΚΕ είχε τη δυνατότητα –και οπωσδήποτε την πρόθεση– να προκαλέσει σοβαρές κοινωνικές αναταράξεις και να αμφισβητήσει τον φιλοδυτικό προσανατολισμό της χώρας⁴. Στην εκτίμηση αυτή ειδική θέση κατέχουν οι φήμες/πληροφορίες που συχνά κυκλοφορούσαν περί στρατιωτικής εκπαίδευσης παλαιών «συμμοριτών» στη Βουλγαρία –ιδιαίτερα περί εκπαίδευσης συγκεκριμένων προσώπων, ως αξιωματικών, στις στρατιωτικές σχολές της χώρας, οι οποίοι κατόπιν υπηρετούσαν στον βουλγαρικό στρατό⁵. Ο φόβος ήταν ότι οι κομμουνιστές αυτοί θα μπορούσαν να επανέλθουν στην Ελλάδα και να διεκδικήσουν ένοπλα την εξουσία είτε στο πλαίσιο μιας εσωτερικής αναστάτωσης είτε σε περίπτωση ένοπλης σύγκρουσης Ανατολής και Δύσης. Ειδικά στο τελευταίο σενάριο, οι πρώην «συμμορίται» εξ ορισμού θεωρούντο απειλή εναντίον της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας – μία σημειολογικά καταλυτική λειτουργία του φόβου των αστικών δυνάμεων απέναντι στο ΚΚΕ.

Το σημαντικότερο είναι ότι, σε αντίθεση με τη μυθολογία που προβλήθηκε από ένα τμήμα της μεταπολιτευτικής μας ιστοριογραφίας, οι φόβοι αυτοί δεν ήταν πε-

² Βλ. ιδιαίτερα, Πετρίδης, Παύλος (επιμ.), *Εξουσία και παραεξουσία στην Ελλάδα (1957-1967). Απόρρητα ντοκουμέντα*, Αθήνα, Προσκήνιο, 2000.

³ Βλ. ενδεικτικά, τα National Intelligence Estimate, 18 Ιανουαρίου 1955 και 26 Ιουνίου 1956, *Foreign Relations of the United States, 1955-57, XXIV*, Washington DC, Department of State, 1989, σσ. 527-529 και 566-567· Washington, DC, National Archives, NSC 5718/1, 5 Αυγούστου 1957, «US Policy toward Greece» (δημοσιευμένο και στο *FRUS, 1955-57, XXIV*, σσ. 586-592)· NSC 6101, 4 Ιανουαρίου 1961, «US Policy toward Greece».

⁴ Πρόσφατη μελέτη επισημαίνει, ορθά, ότι οι Αμερικανοί θεωρούσαν την εσωτερική κομμουνιστική «πρόκληση» ως υπαρκτή αλλά σχετικά «αδύναμη» έως το 1958, αλλά οπωσδήποτε άλλαξαν στάση μετά τις εκλογές του έτους αυτού: βλ. Miller, James Edward, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974*, Chapel Hill, NC, The University of North Carolina Press, 2009, σ. 70.

⁵ Βλ. ενδεικτικά, σχετικό τηλεγράφημα του προξενείου Πλόβντιβ, που αναφερόταν σε 40 «συμμορίτες» οι οποίοι είχαν εγγραφεί στη στρατιωτική σχολή αξιωματικών το 1952 και είχαν αποφοιτήσει το 1955· τονίζονταν ότι από αυτούς οι 20 υπηρετούσαν στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο και οι υπόλοιποι στο εσωτερικό της Βουλγαρίας, ενώ άλλοι 80 ήταν γνωστό ότι είχαν αποφοιτήσει από την ίδια σχολή προγενέστερα: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη (Αθήνα), Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου/Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ. Δ2/15, Αντωνέλλος (Φιλιπούπολη) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 23 Ιουλίου 1957.

ριορισμένοι στη δεξιά πλευρά του πολιτικού φάσματος· αντίθετα, μάλιστα. Για να δοθεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα, τη φημολογούμενη ύπαρξη των «εκπαιδευμένων συμμοριτών» στη Βουλγαρία πράγματι ανέφερε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στη Βουλή το 1960, κατά τη συζήτηση πρότασης δυσπιστίας που κατέθεσε η ΕΔΑ, δηλαδή σε μία δημόσια διαμάχη⁶. Όμως ο Γεώργιος Παπανδρέου ανέφερε αυτή την «απειλή» σε κατ' ιδίαν συζήτηση με Αμερικανούς διπλωμάτες στην Αθήνα, και μάλιστα σε εποχή (το 1962) κατά την οποία ο ίδιος ήταν αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης⁷. Άρα ο Παπανδρέου ανέφερε το στοιχείο χωρίς να έχει όφελος, είτε πολιτικό είτε κυβερνητικό, και επομένως είναι θεμιτό να συμπεράνουμε ότι πίστευε ειλικρινά σε αυτή την απειλή.

Η ίδια εικόνα αναδύεται και από το γεγονός ότι ο Καραμανλής σπανίως επεκαλείτο σε ξένους συνομιλητές του το γεγονός της «νίκης της Ελλάδος επί του κομμουνισμού» το 1949, στην οποία ο ίδιος, ως υπουργός, είχε σοβαρά συμβάλει. Σε πολυάριθμα πρακτικά, σημειώματα, αναφορές συζητήσεών του με ξένους ιθύνοντες, ο αρχηγός της ΕΡΕ εμφανίζεται να επιμένει, πρώτιστα, στην επίκληση της μεγάλης συμβολής της Ελλάδας στη νίκη επί του Άξονα, στην οποία ο ίδιος δεν είχε μετάσχει⁸. Αλλά στο ενάμισι μόλις έτος της πρωθυπουργίας του Γ. Παπανδρέου το 1963-65, εντοπίζεται σειρά αναφορών του στον αντικομμουνιστικό αγώνα του 1943-49 και στις (όπως ο ίδιος ανέφερε στον γενικό γραμματέα του NATO Ντιρκ Στίκκερ) «τρεις εντός δεκαετίας εσωτερικής επαναστάσεις»⁹. Όταν, κατά την περίφημη επίσκεψή του στην Ουάσιγκτον, το καλοκαίρι του 1964, ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών Ντην Ρασκ του επεσήμανε την ανάγκη να ελεγχθούν οι εξελίξεις (στο Κυπριακό), ο Γ. Παπανδρέου δεν δίστασε να υπενθυ-

⁶ Καραμανλής, ομιλία στη Βουλή, 8 Απριλίου 1960, στο Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γεν. επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο, γεγονότα και κείμενα* (στο εξής: *Καραμανλής*), τ. 4, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών και Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, 1995, σσ. 271-274.

⁷ Ριζάς, Σωτήρης, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964. Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφαλείας στο μεταίχμιο Ψυχρού Πολέμου και Υφεςης*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 81.

⁸ Βλ. π.χ. την αντίδραση του Καραμανλή απέναντι στα πορίσματα της επιτροπής των «τριών σοφών» του NATO, την άνοιξη του 1962, που αποφάνθηκε ότι η Ελλάδα ήταν σε θέση να εκπληρώσει τις αμυντικές της υποχρεώσεις χωρίς βοήθεια από τη συμμαχία. Παρά το γεγονός ότι επρόκειτο για θέμα που κατ' εξοχήν προσφερόταν για την επίκληση της «νίκης επί του κομμουνισμού» κατά τον Εμφύλιο (αφού αναφερόταν σε ζήτημα ασφαλείας του δυτικού κόσμου), ο Καραμανλής έδωσε την έμφασή του στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο ως βάση των αξιώσεων της Αθήνας για συμμαχική αρωγή: «Τα πορίσματα της ως άνω εκθέσεως είναι εξωφρενικά [...] Μου είναι αδύνατον να καταλάβω πώς χώραι, ως η Πορτογαλία, Ισπανία και Τουρκία, αι οποίοι δεν συμμετέσχον του πολέμου, δεν υπέστησαν καταστροφάς και απεναντίας εξεμεταλλεύθησαν επωφελώς δι' αυτάς τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον, τυγχάνουν γενναιοδώρου αντιμετωπίσεως, ενώ η Ελλάς έχει το συναίσθημα ότι δεν τυγχάνει της υποστηρίξεως την οποία εδικαιούτο να αναμένη». Βλ. Συνομιλία Καραμανλή-Λαμπούις, 11 Απριλίου 1962, στο *Καραμανλής*, τ. 5, σσ. 353-356.

⁹ Συνομιλία Γ. Παπανδρέου-Στίκκερ, 30 Απριλίου 1964, στο Παπαγεωργίου, Σπύρος (επιμ.), *Τα κρίσιμα ντοκουμέντα του Κυπριακού (1959-1967)*, τ. Α', Αθήνα, Λαδιάς, 1983, σσ. 312-319.

μίσει το αντικομμουνιστικό του επίτευγμα: «Έχω προσωπική πείραν τούτου. Καθυπέταξα γεγονότα εν Ελλάδι κατά τας ημέρας της Απελευθερώσεως»¹⁰.

Ένα παρόμοιο επιχείρημα είχε αποτελέσει ουσιώδες τμήμα και του Ανένδοτου αγώνα το 1962-63, σε συνδυασμό, μάλιστα, με τη στηλίτευση της «χλιαρής» στάσης του ίδιου του Καραμανλή έναντι της Αριστεράς κατά την Κατοχή. Έτσι, το 1962, η κεντρική εφημερίδα *Ελευθερία* αντιπαρέβαλε το γεγονός ότι κατά την Κατοχή, όταν ο Καραμανλής (και «πολλοί φίλοι του», δηλαδή τα μέλη της Σοσιαλιστικής Ένωσης του 1942-44) «καιροσκοπούντες παρίσταναν τον “αριστερούτσικον” και ηρνούντο να κινδυνεύσουν αγωνιζόμενοι, ο [...] σημερινός ηγέτης του Κέντρου και πλείστα στελέχη του επρομάχουν και τότε της Δημοκρατίας και την έσωζαν» [εννοεί από τον κομμουνισμό]¹¹. Και όπως κατήγγειλε η *Ελευθερία* το 1964 (απαντώντας στις κατηγορίες περί «σύμπλευσης» του Κέντρου με την ΕΔΑ), στην ίδια την ΕΡΕ εντοπιζόνταν στελέχη, μικρότερης πάντως εμβέλειας, που είχαν μετάσχει στο ΕΑΜ¹². Πολύ περισσότερο εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι, λίγα χρόνια πριν, κατά την προεκλογική εκστρατεία του 1958, το Κέντρο και ο τύπος του κατηγορούσαν την ΕΡΕ ότι χρησιμοποιούσε την ΚΥΠ για να ενισχύσει την ΕΔΑ και να αποδυναμώσει το Κόμμα των Φιλελευθέρων¹³(!), κατηγορία που –όπως και να το δούμε– παρουσιάζεται ως μάλλον υπερβολική...

Με άλλα λόγια, η αντικομμουνιστική επίκληση του Κέντρου δεν ήταν λιγότερο έντονη, κατά τομείς και κατά εποχές, σε σύγκριση με την αντίστοιχη της Δεξιάς. Και η φοβία για τις προθέσεις και τις δυνατότητες της Αριστεράς ήταν μία γενικευμένη κατάσταση, όχι μία επιλεκτική «δεξιά» αντίληψη. Άλλωστε, στη μετεμφυλιακή εποχή δεν είχε ακόμη ξεχαστεί (όπως συνέβη, μάλλον βολικά, αργότερα) ένα βασικό γεγονός: τον Εμφύλιο του 1946-49 τον είχε, από την πλευρά των φιλοδυτικών δυνάμεων, ξεκινήσει η Δεξιά, αλλά τον είχε κερδίσει το Κέντρο –ή τουλάχιστον ένας μεγάλος συνασπισμός Κέντρου και Δεξιάς, στον οποίο το Κόμμα των Φιλελευθέρων είχε διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο.

Ωστόσο, η ισχύς της Αριστεράς και η δύναμή της να προκαλέσει νέα σύγκρουση ή κοινωνική ανατροπή είχαν υπερεκτιμηθεί. Πρόσφατες δημοσιεύσεις αρχειακού υλικού του ανατολικού συνασπισμού παρουσιάζουν ένα ΚΚΕ που, μετά την ήττα και έως τη διάσπασή του στη δεκαετία του '60, είχε εισέλθει σε φάση εσωστρέφειας και δυσκολευόταν να διαχειριστεί ακόμη και τις απλές εσωτερικές του υπο-

¹⁰ Πρακτικό συνομιλίας Παπανδρέου-Ρασκ, 25 Ιουνίου 1964, στο Πετρίδης, Παύλος (επιμ.), *Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το Κυπριακό ζήτημα (1954-1965)*. Ντοκουμέντα, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1998, σ. 255.

¹¹ «Σφάλμα ασυγχώρητον», *Ελευθερία*, 20 Ιουλίου 1962. Αναφέρεται στο Χρηστίδης, Χρήστος, «“Δεν θα μείνεις!”». Η θεματολογία της “Ελευθερίας”, 1961-1963», διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2004, σσ. 77-82. Για τη Σοσιαλιστική Ένωση, βλ. Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Ελληνικός φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα, Πατάκης, 2010, σσ. 129-138.

¹² [Πρωτοσέλιδο] «Εις τας τάξεις της ΕΡΕ βρίθουν οι εαμίται – κατάλογος επιφανών στελεχών της προελεύσεως ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ»: *Ελευθερία*, 12 Φεβρουαρίου 1964.

¹³ Βλ. ενδεικτικά, *Ελευθερία και Το Βήμα*, 29 Απριλίου 1958.

θέσεις¹⁴. Οι σχετικές μελέτες σκιαγραφούν τα σοβαρά προβλήματα της εξόριστης κομμουνιστικής Αριστεράς, αλλά και τον οργανωτικά επώδυνο διϋσμό της παράνομης οργάνωσης στο εξωτερικό και της νόμιμης στο εσωτερικό¹⁵. Η σύγχρονη έρευνα αποκαλύπτει ότι, αμέσως μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου, το ΚΚΕ και ο ηγέτης του Νίκος Ζαχαριάδης υπέβαλαν αίτημα (στην Τσεχοσλοβακία) για παροχή στρατιωτικής εκπαίδευσης και βοήθειας –κάτι που, πιθανότατα, παραπέμπει σε διάθεση επανέναρξης της ένοπλης δράσης. Το σχετικό αίτημα υπεβλήθη τον Νοέμβριο του 1949 και αναφερόταν σε στρατιωτική εκπαίδευση 300 συντρόφων, καθώς και σε παροχή τροφίμων «για 1.500 άτομα επί έξι μήνες»¹⁶. Η υποβολή του, οπωσδήποτε, καταδεικνύει περισσότερο την ανεδαφικότητα της ηγεσίας Ζαχαριάδη και τις εμμονές της παρά κάποια πραγματική δυνατότητά της να προκαλέσει ένα νέο «γύρο». Σύντομα, άλλωστε, εκδηλώθηκαν τα σοβαρά εσωτερικά προβλήματα στο εξόριστο κόμμα, ενώ λίγο αργότερα η συγκεκριμένη ηγεσία άλλαξε μέσα στις εντάσεις της «αποσταλινοποίησης». Τα μεγάλα προβλήματα του κόμματος συνδυάζονταν με τις φαντασιώσεις της εμφυλιακής του ηγεσίας και έκαναν τα πράγματα ακόμη χειρότερα.

Ωστόσο, οι Έλληνες ιθύνοντες και τα «αστικά» πολιτικά κόμματα δεν μπορούσαν να γνωρίζουν τα στενά όρια των δυνατοτήτων των Ελλήνων κομμουνιστών αυτής της εποχής· αρκούσαν στις μνήμες του Εμφυλίου πολέμου και στην επισήμανση του λεονταρισμού περί του «όπλου» που θα έμενε «παρά πόδα». Παράλληλα, όπως αναφέρθηκε, η Αθήνα παρακολουθούσε με έντονη ανησυχία τις πληροφορίες περί εκπαίδευσης Ελλήνων κομμουνιστών στον βουλγαρικό στρατό. Με άλλα λόγια, το μείζον χαρακτηριστικό της πρώτης μετεμφυλιακής εποχής ήταν ο πανικός τόσο των ηττημένων όσο και των νικητών.

¹⁴ Βλ. Αφινιάν, Β. Γ., Κόντης, Β., Παπουλίδης, Κ., Σμιρνόβα, Ν. Ντ., Τομιλίνα, Ν., (επιμ.), *Οι σχέσεις ΚΚΕ και ΚΚ Σοβιετικής Ένωσης στο διάστημα 1953-1977. Σύμφωνα με τα έγγραφα του Αρχείου της ΚΕ του ΚΚΣΕ*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1999.

¹⁵ Από την πλούσια διαθέσιμη βιβλιογραφία βλ. τα άρθρα στο Βουτυρά, Ευτυχία, Δαλκαβούκης, Βασίλης, Μαραντζίδης, Νίκος και Μποντίλα, Μαρία (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005. Βλ. επίσης, σχετικά με τον οργανωτικό διϋσμό: Παπαθανασίου, Ιωάννα, ««Η Βουλή εμανταλώθη... εκτροπή ολοκληρώθη...» – Αριστερές αυταπάτες τις παραμονές του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου», και Δάγκας, Αλέξανδρος, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, ένα κόμμα εκτός κομματικού συστήματος», στο Ρήγος, Άλκης, Σεφεριάδης, Σεραφείμ και Χατζηβασιλείου, Ευάνθη (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σσ. 183-203 και 204-219· Βερναρδάκης, Χριστόφορος, «ΕΔΑ και ΚΚΕ στη δεκαετία του '60. Ο ιδεολογικός, πολιτικός και οργανωτικός διϋσμός της παραδοσιακής Αριστεράς», στο Βασιλάκης, Μανώλης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη δικτατορία*, Αθήνα, Παπαζήσης και Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, 2009, σσ. 367-380.

¹⁶ Μαραντζίδης, Νίκος, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας, 1946-1949*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010, σσ. 37-38.

Ρίζες της ανασφάλειας: μνήμες της «εαμοκρατίας»

Ας πάμε όμως λίγο πιο πίσω, για να εξετάσουμε τα αίτια του πανικού των μη κομμουνιστικών πολιτικών δυνάμεων. Οι δικές τους βασικές προσλήψεις δεν σχηματίστηκαν το 1946-49, δηλαδή σε αυτό το χρονικό διάστημα που (συχνά) ορίζεται ως η περίοδος του «πλήρους» Εμφυλίου πολέμου· είχαν διαμορφωθεί πιο πριν, τον χειμώνα του 1943-44, στην πρώτη φάση του Εμφυλίου, και κυρίως κατά τη δεύτερη φάση του, δηλαδή κατά την αποφασιστική σύγκρουση του Δεκεμβρίου του 1944.

Για τις «αστικές» πολιτικές δυνάμεις η περίοδος 1943-44 ήταν ένας εφιάλτης άνευ προηγουμένου, καθώς τους ήταν εξαιρετικά δύσκολο να διαχειριστούν τις πιέσεις μιας κοινωνικής επανάστασης. Στο επίπεδο αυτό, σημασία έχει το πώς προσέλαβαν τις εξελίξεις οι συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις και όχι το πόσο πράγματι «μονολιθικό» ήταν το ΕΑΜ ή το τι επεδίωκε στην πραγματικότητα. Για τους κεντρικούς ή τους δεξιούς πολιτικούς ήταν αυτονόητο ότι, ειδικά στα Δεκεμβριανά, το ΕΑΜ είχε κάνει μία αποφασιστική (και από πριν αποφασισμένη) απόπειρα για τη βίαιη κατάληψη της εξουσίας. Μόνον αργότερα, χάρη στην έρευνα στην οποία τόσο καθοριστικά συνέβαλε η πένα του ίδιου του Γρηγόρη Φαράκου, μπορέσαμε να αποστασιοποιηθούμε από μονολιθικές ερμηνείες και να δούμε την πορεία προς τα Δεκεμβριανά ως μία διαδικασία στην οποία λανθασμένοι υπολογισμοί έγιναν από όλες τις πλευρές¹⁷.

Προσπαθώντας να προσεγγίσει τις αντιλήψεις (αλλά και τις φοβίες και τις παρανοήσεις) των φιλοδουτικών πολιτικών δυνάμεων, ο ερευνητής θα πρέπει να συνυπολογίσει ακόμη ότι το φαινόμενο της βίας του 1943-44 ήταν πρωτόγνωρο στην ελληνική ιστορία. Εδώ δεν πρόκειται για ζήτημα, όπως συχνά λέγεται, «πτωματολογίας»· ανακύπτει η ανάγκη της ακριβούς κατανόησης του τι αντιπροσώπευε –ορθά ή όχι, το αντιπροσώπευε– για κρίσιμα τμήματα της ελίτ, αλλά και για ευρύτερα λαϊκά στρώματα, η χρονιά 1943-44. Και για τούτο θα πρέπει να συνεκτιμηθεί το πρόσφατο παρελθόν της χώρας. Οι παλαιότερες εσωτερικές ελληνικές συγκρούσεις είχαν από καθόλου έως σχετικά λίγα θύματα. Πιο συγκεκριμένα, η επανάσταση του 1843 και το κίνημα του 1909 ήταν αναίμακτα. Το 1863, οι νεκροί της περιόδου της αναρχίας υπολογίζονται σε περίπου 200¹⁸. Ο ίδιος ο Εθνικός διχασμός του 1915-17, κατά τον οποίο δημιουργήθηκαν ακόμη και δύο αντιτιθέμενα μεταξύ τους ελληνικά κράτη, πραγματοποιήθηκε με ξένη στρατιωτική επέμβαση στην Αθήνα και έλαβαν χώρα πολιτικές δολοφονίες, είχε όμως σχετικά λίγα θύματα: σύμφωνα με επίσημες πηγές, στα Νοεμβριανά (την πλέον πολύνεκρη, και όχι μόνον ενδοελληνική, σύγκρουση της περιόδου του Εθνικού διχασμού) οι νεκροί ήταν 117 (82 στη μάχη και 35 κατά τα

¹⁷ Βλ. ιδιαίτερα, Ιατρίδης, Ι. Ο., *Εξέγερση στην Αθήνα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1973· Κόντης, Βασίλειος, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το Ελληνικό Πρόβλημα, 1945-1949*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1984· Φαράκος, Γρηγόρης (επιμ.), *Δεκέμβρης '44. Νεότερη έρευνα, νέες προσεγγίσεις*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1996· του ίδιου, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, τ. Β', Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000.

¹⁸ Holland, Robert και Markides, Diana, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean, 1850-1960*, Oxford, Oxford University Press, 2006, σ. 69.

αντιβενιζελικά έκτροπα που ακολούθησαν)¹⁹. Οι νεκροί στο κίνημα του 1935 ήταν 9 ή 10, εάν συνυπολογιστούν και οι τρεις που εκτελέστηκαν μετά την παραπομπή τους στο στρατοδικείο²⁰.

Το 1943-44 τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Ενδεικτικά και μόνον αναφέρεται ότι η έρευνα έδειξε 1.200 νεκρούς από ενδοελληνική σύγκρουση στην Αργολίδα το 1943-44, 1.100 νεκρούς σε μία μόνον ημέρα κατά τη μάχη του Κιλκίς, τον Νοέμβριο του 1944, ενώ συνεχίζεται η καταγραφή των θυμάτων των επόμενων ημερών 700 περίπου είναι οι νεκροί που εντοπίστηκαν στη Δυτική Μακεδονία²¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι συγκρούσεις αυτές δεν είναι τα γνωστότερα επεισόδια βίας της περιόδου. Το φαινόμενο κορυφώνεται, βέβαια, με τα Δεκεμβριανά, όπου δεν έχουμε ακόμη μία οριστική καταμέτρηση των θυμάτων πάντως, οι διαθέσιμες μελέτες –των Ι. Ιατρίδη και Κ. Τσουκαλά– συμπίπτουν στον αριθμό των 4.000 νεκρών, από εκτελέσεις ή από κακουχίες, μεταξύ των ομήρων που πήρε το ΕΑΜ²². Σε αυτό τον αριθμό δεν συμπεριλαμβάνονται οι μαχητές που έχασαν τη ζωή τους στη σύγκρουση της Αθήνας²³. Μάλιστα, για τον σχηματισμό των προσλήψεων εκείνης της εποχής, πρέπει να μη λησμονείται ότι τον πλέον ουσιαστικό ρόλο έπαιζαν όχι τόσο

¹⁹ Λεονταρίτης, Γεώργιος, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 42. Βλ. αναλυτικότερα, Μουρέλος, Γιάννης, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916*. Από το Αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων, Αθήνα, Πατάκης, 2007.

²⁰ Βερέμης, Θάνας, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική. Από την ανεξαρτησία έως τη δημοκρατία*, Αθήνα, Κούρριερ, 2000, σσ. 215-216.

²¹ Βλ. ενδεικτικά, από τις πολλές πρόσφατες σχετικές μελέτες, Κολιόπουλος, Ιωάννης, *Ληλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου (1954-49) στη Δυτική Μακεδονία*, 2 τόμοι, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1995· Kalyvas, Stathis, «Red Terror. Leftist Violence during the Occupation», στο Mazower, Mark (επιμ.) *After the War was Over. Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, Princeton, Princeton University Press, 2000· Μαραντζίδης, Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ – Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος. Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001· Μαραντζίδης, Νίκος (επιμ.), *Οι άλλοι Καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Αθήνα, Εστία, 2005· Δορδανάς, Στράτος, «Η πιο “μεγάλη ημέρα” του κατοχικού εμφυλίου στην Κ. Μακεδονία. Η μάχη του Κιλκίς, 4-11-1944», *Κλειώ*, 3 (2006), σσ. 17-33· Perrakis, Stylianos, *The Ghosts of Plaka Beach. A True Story of Murder and Retribution in Wartime Greece*, Madison, Fairleigh Dickinson University Press, 2006.

²² Ιατρίδης 1973, σ. 232· Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία: από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Αθήνα, Νέα σύνορα, 1981, σ. 79.

²³ Σύγχρονοι ερευνητές πιθανολογούν ότι ο αριθμός των νεκρών ομήρων είναι στην πραγματικότητα μικρότερος· βλ. Καλύβας, Στάθης, «Η βία των Δεκεμβριανών, πρακτικές και αναπαράστασεις», εισήγηση στο συνέδριο του Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων με θέμα «Κατοχή, Αντίσταση και Εμφύλιος Πόλεμος στην Αθήνα και τις μεγάλες πόλεις», Αίγινα, 21-24 Ιουνίου 2007· Λυμπεράτος, Μιχάλης Π., *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου. Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 341.

ο πραγματικός αριθμός των νεκρών ομήρων, αλλά οι υπολογισμοί που προβάλλονταν τότε και οι οποίοι ανέβαζαν τα θύματα ακόμη και στους 10.000²⁴. Το 1945-46, κατά τη λευκή τρομοκρατία, η Αριστερά κατήγγειλε ότι είχε 1.298 νεκρούς από τη δράση των ακροδεξιών συμμοριών²⁵ –αριθμός επίσης τεράστιος σε σύγκριση με τις προγενέστερες εμπειρίες της ελληνικής κοινωνίας.

Επομένως, ήδη από το 1943-44 ο Εμφύλιος πόλεμος εμφανιζόταν ως η αιματηρότερη –με συντριπτική απόσταση από τις άλλες– εσωτερική σύγκρουση στην ελληνική ιστορία. Ασφαλώς, η διάσταση του αριθμού των θυμάτων δεν είναι η μόνη σε όλη αυτή την εικόνα: έμφαση θα πρέπει να δοθεί και στις ανεπάρκειες του ελληνικού κοινωνικού συστήματος, που άφηναν ανοικτό το πεδίο για τη διενέργεια μιας επανάστασης και για το ξέσπασμα της βίας. Οι παρατηρήσεις αυτές, επίσης, δεν αποσκοπούν στο να αμφισβητήσουν τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του ΕΑΜ. Όμως για τις φιλοδυτικές πολιτικές δυνάμεις –και την κοινωνική τους βάση, τους πανικοβλημένους αστούς και αγρότες– ο πολύνεκρος χαρακτήρας της σύγκρουσης (η εκτόξευση του αριθμού των θυμάτων μιας εσωτερικής αναμέτρησης από περίπου 100 σε αρκετές χιλιάδες) ήταν πρωτεύουσα διάσταση που καθόριζε την υφή του Εμφυλίου πολέμου ως αγώνα ζωής και θανάτου. Η αντίληψη αυτή δημιουργήθηκε τον χειμώνα του 1943-44 και κυρίως κατά τα Δεκεμβριανά, όταν ήλθε και στην πρωτεύουσα η αίσθηση της χωρίς όρια βίας. Αυτή η αίσθηση παγιώθηκε –δεν συγκροτήθηκε– το 1946-49. Και επιβίωσε στον πολιτικό λόγο των φιλοδυτικών πολιτικών δυνάμεων έως το 1967²⁶.

Εκδηλώνεται, έτσι, μία τραγική ειρωνεία: οι αντικομμουνιστικές προδιαθέσεις είχαν ήδη εκδηλωθεί από την εποχή του μεσοπολέμου και είχαν, τότε, εδραστεί σε υπερεκτίμηση της δυνατότητας των κομμουνιστών να προκαλέσουν επαναστατική ανατροπή. Όμως οι εμπειρίες της δεκαετίας του '40 επιβεβαίωσαν τις χειρότερες φοβίες των διωκτών του ΚΚΕ και ενίσχυσαν κατά τρόπο δραματικό τη θέση τους (οδηγώντας, παράλληλα, στη μη δίωξη πολλών δωσίλογων της Κατοχής...). Όταν τούτα συναντήθηκαν με τη μνήμη της φιλοβουλγαρικής απόφασης της Κομιντέρν για τη Μακεδονία τη δεκαετία του '20 και με την 5^η Ολομέλεια του Ιανουαρίου 1949 –δηλαδή με την ήδη σχηματισμένη πεποίθηση των μη κομμουνιστικών δυνάμεων ότι στον Εμφύλιο πόλεμο διακυβεύονταν και η εδαφική ακεραιότητα της χώρας, σε συνδυασμό με τη βοήθεια που προσέφεραν στον ΔΣΕ τα ανατολικοευρωπαϊκά κράτη²⁷, και με την εμμονή μετά τον Αύγουστο του 1949 στο «όπλο παρά

²⁴ Για την προπαγανδιστική διάσταση των Δεκεμβριανών βλ. και Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, «Μετά τα Δεκεμβριανά. Πτώματα στην Αθήνα το 1945», εισήγηση στο συνέδριο του Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων, «Κατοχή, Αντίσταση και Εμφύλιος Πόλεμος στην Αθήνα και τις μεγάλες πόλεις», Αίγινα, 21-24 Ιουνίου 2007.

²⁵ Λυμπεράτος, 2006, σ. 278.

²⁶ Βλ. σχετικά, Πασχαλιούδη, Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.

²⁷ Κόντης, Βασίλειος και Σφέτας, Σπύρος (επιμ.), *Εμφύλιος πόλεμος: έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και βουλγαρικά Αρχεία*, Θεσσαλονίκη, IMXA και Παρατηρητής, 1999· Μαραντζίδης, 2010, σσ. 29-51.

πόδα», παρήγαγαν μία ενστικτώδη ροπή προς ένα μαχητικό αντικομμουνισμό, η οποία αποδείχθηκε καταλυτική για τη διαμόρφωση των πολιτικών ταυτοτήτων.

Ο ελκυστικός αντικομμουνισμός

Σε αυτά ακριβώς τα χρόνια, και ειδικότερα στις εκλογές του 1946, όπως ο γράφων έχει επισημάνει αλλού²⁸, εμφανίστηκε ένα νέο φαινόμενο (πρώτα στο ΕΕΚ του Π. Κανελλόπουλου και στο ΔΣΚ του Γ. Παπανδρέου, τα κόμματα των ριζοσπαστών πρωτοπόρων), που έμελλε να γενικευθεί στους κομματικούς σχηματισμούς της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Οι πολιτικές δυνάμεις της μετεμφυλιακής περιόδου παρουσίασαν μία βασική ιδιομορφία: είχαν διττή υφή, καθώς αποτελούσαν ένα μείγμα μεταρρύθμισης και αντικομμουνισμού στο ίδιο «πακέτο». Δεν ήταν δυνατόν ελληνική πολιτική δύναμη της μετεμφυλιακής εποχής να διεκδικήσει πειστικά την εξουσία, εάν δεν εμφάνιζε και τα δύο στοιχεία. Η μεταρρύθμιση ήταν μία προφανής ανάγκη της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας. Όμως μόνη η μεταρρυθμιστική επαγγελία δεν ήταν ικανή να δημιουργήσει ένα πλειοψηφικό ρεύμα και καμία πολιτική δύναμη δεν μπορούσε να αγνοήσει την έντονη αντικομμουνιστική διάθεση που κυριαρχούσε σε ευρύτατα στρώματα του λαού μετά την εμπειρία του 1943-49. Όπως κατέδειξε μία από τις σημαντικότερες μελέτες της ελληνικής κοινωνικής ιστορίας των τελευταίων δεκαετιών, το φαινόμενο του αντικομμουνισμού στη Βόρεια Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '40 δεν ακολουθεί το στερεοτυπικό πρότυπο ενός κρατικού ή «συστημικού» φαινομένου που επιβλήθηκε «από πάνω»: οι πολυάριθμες αντικομμουνιστικές οργανώσεις στη Μακεδονία συγκροτήθηκαν «από κάτω», σαν μανιτάρια, και τα κόμματα ήρθαν εκ των υστέρων για να εκμεταλλευθούν την ορμή του φαινομένου και να το ελέγξουν²⁹. Αντίστοιχα, επισημαίνεται η επιρροή των Δεκεμβριανών στη γενίκευση της αντικομμουνιστικής προδιάθεσης ευρύτερων στρωμάτων³⁰.

Μετά τον Εμφύλιο, καμία πολιτική δύναμη δεν μπορούσε να αγνοήσει τη δυναμική του αντικομμουνιστικού αισθήματος. Ο αντικομμουνισμός ήταν μία αναγκαία προϋπόθεση της επέκτασης της εκλογικής τους επιρροής. Πράγματι, οι ψηφοφόροι της μετεμφυλιακής εποχής είχαν διαμορφωθεί πολιτικά από την εμπειρία της μακράς εμφύλιας σύγκρουσης της δεκαετίας του '40. Μία πολιτική δύναμη ήταν επομένως αναγκασμένη να τους πείσει ότι αποτελούσε αποτελεσματικό ανάχωμα έναντι της «κομμουνιστικής απειλής». Υπό μία έννοια αυτό ήταν πιο σημαντικό για να ε-

²⁸ Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Μεταρρυθμιστές σε διασταυρούμενα πυρά. Το ΔΣΚ και το ΕΕΚ στις εκλογές του 1946», στο Ψαλλίδας, Γρηγόριος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης και Εκδόσεις Πατάκη, 2008, σσ. 72-88. Εκτενέστερα, στο Χατζηβασιλείου, 2010, ιδιαίτερα σσ. 188, 283-286.

²⁹ Γούναρης, Βασίλης Κ., *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002.

³⁰ Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ'2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σσ. 363-391.

ξασφαλίσει την υποστήριξή τους, από το να τους πείσει ότι είχε ιδέες για τη «μεταρρύθμιση» η οποία αποτελούσε για την κοινή γνώμη κάτι επιθυμητό, αλλά πάντως όχι τόσο άμεσα αναγκαίο όσο η ασφάλεια, εξωτερική και εσωτερική³¹.

Ας δοθεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα: στις εκλογές του 1956 η ΕΡΕ κατήγγειλε ως «νέον ΕΑΜ» την εκλογική σύμπραξη, υπό την ηγεσία του Γ. Παπανδρέου, του Κέντρου, της παλαιάς Δεξιάς (δηλαδή του Λαϊκού Κόμματος υπό τον Κ. Τσαλδάρη) και της ΕΔΑ. Αλλά η φράση αυτή –«νέον ΕΑΜ»– είχε, ενάμισι χρόνο πριν, στις δημοτικές εκλογές του 1954, χρησιμοποιηθεί από τον ίδιο τον Γ. Παπανδρέου για να καταγγελλεί η κοινή εκλογική στήριξη υποψηφίων από την ΕΔΑ και από παράγοντες του Κόμματος των Φιλελευθέρων³². Με άλλα λόγια, η δημόσια καταγγελία ενός εκλογικού σχηματισμού ως «νέου ΕΑΜ» παρέπεμπε ακριβώς στην πεποίθηση της πολιτικής ελίτ, ότι ο όρος πυροδοτούσε έντονα αρνητικά αντανακλαστικά για το μεγαλύτερο τμήμα της κοινής γνώμης και μπορούσε, επομένως, να γίνει μοχλός για τη στηλίτευση του αντιπάλου. Από την άλλη πλευρά, το 1956 το Κέντρο συνήψε εκλογική συμμαχία με την Αριστερά, προσπαθώντας πάντως παράλληλα να προσφέρει κάποια «εχέγγυα» στους αντικομμουνιστές ψηφοφόρους του· γι' αυτό και τόνισε ότι η ΕΔΑ δεν θα μετείχε σε ενδεχόμενη μετεκλογική κυβέρνηση. Με άλλα λόγια, η προτεραιότητα του αποκλεισμού της Αριστεράς από την εξουσία εμφανίστηκε ακόμη και στην περίπτωση εκείνης της εκλογικής συμμαχίας. Το ίδιο φαινόμενο έγινε, ασφαλώς, πολύ πιο έντονα εμφανές το 1963, όταν ο Γ. Παπανδρέου έλαβε μεν ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή χάρη στη στήριξη της ΕΔΑ, αλλά αρνήθηκε να τη δεχθεί· διέλυσε αμέσως το Κοινοβούλιο και προκήρυξε νέες εκλογές, ώστε να εξασφαλίσει την απαιτούμενη «εθνική» πλειοψηφία.

Στην πράξη όλοι οι μείζονες πολιτικοί σχηματισμοί των ετών 1950-67 –Κόμμα Φιλελευθέρων, ΕΠΕΚ, Ελληνικός Συναγερμός, ΕΡΕ, Ένωσις Κέντρου– παρουσίαζαν αυτή τη διττή υφή: μεταρρύθμιση και αντικομμουνισμό στο ίδιο σχήμα. Ίσως, μάλιστα, δεν είναι τυχαίο ότι το ποσοστό του αντικομμουνισμού στην πολιτική τους έτεινε να αυξάνεται όσο αντιμετώπιζαν μείζονες πολιτικές δυσκολίες –π.χ. η ΕΠΕΚ και οι Φιλελεύθεροι με την ανοχή της εκτέλεσης Μπελογιάννη ή της σκευωρίας της Αεροπορίας, ο Συναγερμός με την εκτέλεση Πλουμπίδη το 1954 και την απόδραση από τις φυλακές των Βούρλων το 1955. Όσο δηλαδή προσέκρουε η μεταρρυθμιστική τους πολιτική σε εμπόδια, τόσο περισσότερο έτειναν να υπογραμμίζουν το αντικομμουνιστικό στοιχείο. Επομένως, μπορεί να επισημανθεί –και τούτο γίνεται εδώ υπό τύπον ερωτήματος, η απάντηση στο οποίο απαιτεί πρόσθετη έρευνα– η λειτουργία του αντικομμουνισμού ταυτόχρονα ως προϋπόθεσης για την εκλογική επιτυχία, αλλά και ως κριτηρίου για την ύπαρξη σοβαρών δυσκολιών –ακόμη και αποτυχιών– στο επίπεδο της μεταρρυθμιστικής πολιτικής των μετεμφυλιακών κομμάτων. Ένα μέτρο αντικομμουνισμού απαιτείτο για να συγκροτηθεί ένα πλειο-

³¹ Δεν θα πρέπει, επίσης, η διάθεση της κοινής γνώμης για επάνοδο στην ειρηνική ομαλότητα και για καταλλαγή –όπως π.χ. εκφράστηκε στο εκλογικό αποτέλεσμα του 1950– να εκλαμβάνεται ως ένδειξη απουσίας του αντικομμουνιστικού αισθήματος.

³² Χατζηβασίλειου, Ευάνθης, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σσ. 78 και 264.

ψηφικό ρεύμα, αλλά η έξαρση του αντικομμουνισμού πέραν κάποιου μέτρου μπορούσε να αποτελεί δείγμα της αποτυχίας στο μεταρρυθμιστικό μέτωπο· και είναι αντικείμενο συζήτησης ποιο ήταν, ποσοτικά, αυτό το «μέτρο» και στη μία και στην άλλη περίπτωση. Εντούτοις η έξαρση του αντικομμουνισμού στη δεύτερη περίπτωση δεν ήταν ούτε ακατανόητη ούτε πολιτικά/εκλογικά ανορθολογική: ακριβώς επειδή ο αντικομμουνισμός ήταν μία δημοφιλής πολιτική, η προβολή του εν μέρει γινόταν για να εξισορροπήσει είτε τις μειζονες πολιτικές δυσκολίες είτε την ίδια την αποτυχία στο μέτωπο της μεταρρύθμισης³³.

Πόσο όμως ήταν θεμιτό να έχουν δυνάμεις όπως η ΕΠΕΚ, το Κόμμα Φιλελευθέρων, η Ένωση Κέντρου ή η ΕΡΕ τόσες ανοχές απέναντι στο πλέγμα των «Εκτάκτων μέτρων» του Εμφυλίου πολέμου, που επέβαλαν ένα πλαίσιο αποκλεισμού μιας πολιτικής δύναμης και μία νοοτροπία διαρκούς καθεστωτικής άμυνας; Στο ζήτημα αυτό πρέπει να διακριθούν δύο επίπεδα ανάλυσης: πρώτον, το θεωρητικό/πρακτικό ζήτημα που ανακύπτει ως προς τη συνέπεια στις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού· δεύτερον, οι μεταγενέστερες προσλήψεις του φαινομένου από την Αριστερά και την αριστερή ιστοριογραφία.

Ας πάμε στο πρώτο επίπεδο. Είναι αυτονόητο ότι το μετεμφυλιακό θεσμικό πλαίσιο –όπως αυτό οριζόταν από το πλέγμα Συντάγματος και «παρασυντάγματος» του 1952³⁴– αποτελούσε έναν οδυνηρό συμβιβασμό της φιλελεύθερης ιδεολογίας. Είναι σωστή η παρατήρηση ότι το πλέον αμφιλεγόμενο σημείο των Εκτάκτων μέτρων δεν ήταν τόσο η θέσπισή τους διαρκούντος του Εμφυλίου πολέμου όσο η διατήρησή τους και μετά από αυτόν, και μάλιστα με μία εφαρμογή του Ν. 375/1936 («περί κατασκοπείας»), η οποία στη βιβλιογραφία έχει περιγραφεί ως επεκτατική σε σύγκριση με την περίοδο του μεσοπολέμου³⁵. Αυτό το συνταγματικό καθεστώς τέθηκε σε ισχύ το 1952 από μία κεντρώα κυβέρνηση και αντανακλούσε μία ευρύτερη αντικομμουνιστική συναίνεση του Κέντρου και της Δεξιάς. Έστω και υπό το κράτος του μετεμφυλιακού πανικού, η αποδοχή παρόμοιων πρακτικών αποτέλεσε μία μείζονα νόθευση της ιδεολογίας και της πρακτικής του ελληνικού φιλελεύθερου χώρου.

³³ Την επισήμανση αυτή κάνει και ο Mazower και για την εποχή του μεσοπολέμου: «In view of the poor record of the Republic in the field of social reform, it is tempting to see the development of anti-Communism after 1929 not merely as reflecting a certain mentality, but also as an alternative strategy pursued by the *politikos kosmos* to retain legitimacy. With social unrest identified as the work of left-wing agitators rather than the reflection of poor administration, every arrest under the *Idionymon* became proof of the strength and vigilance of bourgeois leadership rather than an admission of its failure»: Mazower (επιμ.), 1997, σ. 141.

³⁴ Εκτενής ανάλυση στο Αλιβιζάτος, 1983· Αλιβιζάτος, Νίκος Κ., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*, Αθήνα, Πόλις, 2011. Βλ. επίσης, και Κουτσουμπίνας, Στέφανος Ι., «Μεταπολεμική Βασιλευομένη Δημοκρατία (1944-1967)», στο συλλογικό έργο *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975: τα ελληνικά Συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2004, σσ. 137-152. Τέλος, για τον συντηρητισμό του Συντάγματος του 1952 και τις πολιτικές/οικονομικές του επιπτώσεις, βλ. Χατζηβασιλείου, 2010, σσ. 252-255.

³⁵ Κούνδουρος, 1978, σσ. 151-159.

Στο πεδίο αυτό πάντως είναι αναγκαίο να γίνουν ορισμένες πρόσθετες επισημάνσεις. Η μετεμφυλιακή αλλοίωση των ελληνικών θεσμών ήταν οπωσδήποτε εξαιρετικά ατυχής, αλλά όχι ανεξήγητη –και έως ένα βαθμό ήταν αναπόφευκτη. Δεν υπάρχει καμία χώρα στην οποία νομιμοποιήθηκαν αμέσως μετά το τέλος ενός εμφυλίου πολέμου οι ηττημένοι και δεν υπήρξε συνεχιζόμενη καθεστωτική άμυνα και αποτελεί μεν το «παρασύνταγμα» φαινόμενο ιδιαίτερο στην μεταπολεμική Ευρώπη, αντίστοιχα όμως και η Ελλάδα ήταν η μοναδική μεταπολεμική ευρωπαϊκή δημοκρατία που επέζησε ενός εμφυλίου πολέμου εναντίον των κομμουνιστών³⁶. Η προσπάθεια να αμφισβητηθεί ο συνολικός χαρακτήρας της μετεμφυλιακής δημοκρατίας με επιχειρήματα του τύπου ότι, αφού υπήρχε παρασύνταγμα ή το ΚΚΕ έμενε παράνομο, η Ελλάδα δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις της δυτικής δημοκρατίας, οδηγεί σε μία ακραία άποψη που δεν λαμβάνει υπ' όψη τις συγκεκριμένες περιστάσεις, και είναι είτε απλώς λανθασμένη είτε πολιτικά ελαυνόμενη. Επιπλέον, πρέπει να συνυπολογιστεί ότι στην Ελλάδα, σχετικά σύντομα μετά το τέλος του Εμφυλίου, έπαυσαν οι εκτελέσεις, ενώ οι ηττημένοι, ήδη το 1951 (δηλαδή μέσα σε δύο χρόνια), απέκτησαν πολιτική εκπροσώπηση –έστω και με το ΚΚΕ παράνομο, και με πράγματι μεγάλους πρακτικούς περιορισμούς– στο πλαίσιο της ΕΔΑ· στοιχεία μάλλον ασυνήθιστα διεθνώς σε περιπτώσεις μετεμφυλιακών εποχών. Επομένως, ο καλόπιστος ερευνητής οφείλει να επισημαίνει τις αλλοιώσεις της ελληνικής φιλελεύθερης δημοκρατίας στη μετεμφυλιακή εποχή, αλλά δύσκολα μπορεί να θεωρήσει ότι αυτές αναιρούν την ίδια τη φύση του ελληνικού καθεστώτος. Η σύγκριση της μετεμφυλιακής πορείας της Ισπανίας (όπου συνεχίστηκε επί μακρόν μία τρομερή και αιματηρή καταστολή των ηττημένων) και της Ελλάδας καταδεικνύει ακριβώς πώς ένα δυτικό πολιτικό καθεστώς προσπαθεί να διαχειριστεί τις τρομερές αναταράξεις ενός εμφυλίου πολέμου ο οποίος εξ ορισμού πλήττει (και εν μέρει αποσταθεροποιεί) ένα πολίτευμα του μέτρου, όπως είναι η φιλελεύθερη δημοκρατία.

Υπό αυτή την οπτική, δεν ήταν κατ' ανάγκη ασύμβατος ο μεταρρυθμιστικός χαρακτήρας μιας μετεμφυλιακής πολιτικής δύναμης με την έμφαση στην καθεστωτική άμυνα. Αντίθετα μάλιστα: πολύ συχνά τα προοδευτικότερα στοιχεία του «αστικού» χώρου αποδεικνύονταν, σε όλη την Ευρώπη, περισσότερο έτοιμα να επιχειρήσουν παρόμοια προσπάθεια³⁷. Στην Ελλάδα τούτο έγινε εμφανές από τις διαδοχικές παρεμβάσεις του Σοφοκλή Βενιζέλου –πολιτικού που συνήθως ταυτίζεται με το «συντηρητικό Κέντρο»– περί κατάργησης των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων το 1954³⁸ και περί νομιμοποίησης του ΚΚΕ το 1960³⁹, οι οποίες όμως προκάλεσαν την έντονα αρνητική αντίδραση του Γ. Παπανδρέου, πολιτικού σαφώς

³⁶ Ακόμη και αν αποδεχθούμε την άποψη ότι εμφύλιος πόλεμος έγινε και στην Ιταλία το 1943-45, δεν πρέπει να λησμονείται ότι εκεί είχαν συγκρουστεί οι αστικές δημοκρατικές δυνάμεις και οι κομμουνιστές μαζί εναντίον των φασιστών. Δεν ήταν δηλαδή περίπτωση εμφυλίου πολέμου αστικού καθεστώτος εναντίον κομμουνιστικού κόμματος.

³⁷ Βλ. τα άρθρα για τη Γαλλία, Ιταλία, Βρετανία, Γερμανία, ΗΠΑ στο Mazower (επιμ.), 1997.

³⁸ Δαφνής, Γρηγόριος, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος, 1894-1964*, Αθήνα, Ίκαρος, 1970, σσ. 521-522. Βλ. και Χατζηβασιλείου, 2001, σ. 93.

³⁹ Βλ. Βενιζέλος, Σοφοκλής, «Διατί πρέπει ν' αναγνωρισθί το ΚΚΕ», *Το Βήμα*, 3 Ιουλίου 1960.

περισσότερο κοινωνικά προσανατολισμένου, ο οποίος όμως έδινε διαρκώς έμφαση στην καθεστωτική άμυνα και αρνήθηκε σταθερά οποιαδήποτε συζήτηση για νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Στον χώρο του Κέντρου εκτός του Σ. Βενιζέλου και ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης διακρίθηκε για την αδιάλλακτη *ιδεολογική* αντιπαλότητά του προς τον κομμουνισμό, αλλά και για την έντονη αποστασιοποίησή του από τις κατασταλτικές λογικές. Είναι ενδεικτικό ότι στο Αρχείο του Κ. Μητσοτάκη υπάρχει ένα υπόμνημα Ελλήνων πολιτικών προσφύγων της Τσεχοσλοβακίας, το οποίο ο ίδιος ο Κρητικός πολιτικός παρέλαβε το 1966 κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στη συγκεκριμένη χώρα (ενώ η πρεσβεία αρνείτο έως τότε να το δεχθεί), γεγονός για το οποίο οι πολιτικοί πρόσφυγες εξέφρασαν την ικανοποίησή τους⁴⁰. Αλλά οι περισσότεροι πολιτικοί του χώρου αυτού ενέμειναν στις κατασταλτικές λογικές και στη στρατηγική της διατήρησης του ΚΚΕ εκτός νόμου.

Σε κάθε περίπτωση, είναι λάθος να αποδίδεται επιλεκτικά και αποκλειστικά έμφαση στο φαινόμενο του αντικομμουνισμού και να αγνοείται ο μεταρρυθμιστικός προσανατολισμός αυτών των πολιτικών δυνάμεων⁴¹. Εάν μη τι άλλο, δεν πρέπει να λησμονείται ότι υπήρξε μία στιγμή, σε όλη την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο, κατά την οποία μία «αστική» κυβέρνηση αμφισβήτησε το ίδιο το μετεμφυλιακό θεσμικό πλέγμα και προσπάθησε να το μεταρρυθμίσει (και κατά τούτο να ελέγξει τα «παράλληλα» κέντρα «εσωτερικής ασφάλειας»): η ΕΡΕ του Καραμανλή το 1963 με την πρόταση της «βαθείας τομής»⁴², στην οποία σε μεγάλο βαθμό στηρίχθηκε και το μεταγενέστερο μεταπολιτευτικό Σύνταγμα του 1975. Η πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης προσέκρουσε στην αντίδραση του Στέμματος. Την αντίδραση του Στέμματος όμως τη στήριξαν και τη νομιμοποίησαν την ώρα εκείνη το Κέντρο και η Αριστερά, που προτίμησαν να απαλλαγούν από τον Καραμανλή διά της αντισυνταγματικής παρέμβασης των Ανακτόρων, παρά να υποστηρίξουν τη μόνη μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου προσπάθεια θεσμικής αναμόρφωσης και περιορισμού αυτών των αγκυλώσεων. Όταν το Στέμμα κινητοποιήθηκε (*εναντίον της ίδιας της Δεξιάς*) για να υπερασπίσει το σκοτεινότερο σημείο του μετεμφυλιακού κράτους, υποστηρίχθηκε από το Κέντρο και την Αριστερά, που κατά τα άλλα την ίδια ώρα (της δολοφονίας δηλαδή του Γρηγόρη Λαμπράκη) κατήγγελλαν καθεστωτικές λογικές και «ηθικές αυτουργίες»...

Στο δεύτερο επίπεδο βρίσκονται οι μεταγενέστερες προσλήψεις της αριστερής ιστοριογραφίας που επιμένει στην ύπαρξη μιας «ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης»,

⁴⁰ Βλ. το σχετικό υλικό στο Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης (Αθήνα), Αρχείο Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, Πολ. 63-67, Φ. 27.

⁴¹ Η ερμηνεία αυτή διατυπώθηκε –με έμφαση όμως στα τέλη της δεκαετίας του '40 και στις αρχές της επόμενης δεκαετίας– στο Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου», στο Ιατροίδης, Ι. Ο. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σσ. 561-594. Όπως όμως συχνά συμβαίνει, σε μεταγενέστερες εκδόχες της απέκτησε πολύ πιο γενικευτικό και απλουστευτικό χαρακτήρα.

⁴² Αλιβιζάτος, Νίκος Κ., «Η αδύνατη μεταρρύθμιση. Σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60», στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.), 2008, σσ. 49-56· Χατζηβασιλείου, 2010, σσ. 385-395.

η οποία περίπου ομογενοποιεί όλους τους αντίπαλους προς την Αριστερά χώρους εκείνης της εποχής μέσω μιας «εξομοίωσης» των φιλελεύθερων πολιτικών ή διανοουμένων με τους ακροδεξιούς. Ωστόσο, η «εθνικοφροσύνη», ως πολιτικό πρόγραμμα και ως «ενιαίος» χώρος, υπήρξε μόνο στη φαντασία της Αριστεράς, αλλά όχι στην πραγματικότητα. Από το 1943-44 έως το 1974 ο όρος του «εθνικόφρονα» δήλωνε τον μη κομμουνιστή λειτούργησε, πράγματι, ως μία ατυχέστατη διαιρετική τομή και ως μέσο αποκλεισμού των κομμουνιστών από την πολιτική σκηνή. Όμως οι «εθνικόφρονες» –δηλαδή οι μη κομμουνιστικοί– πολιτικοί χώροι ήταν βαθύτατα διχασμένοι και αντίπαλοι μεταξύ τους. Συχνά, μάλιστα, η ίδια η Αριστερά «συντασσόταν» με τους ακραίους δεξιούς ή τους ακραίους «εθνικόφρονες», όταν αυτοί κατηγορούσαν τις μετριοπαθείς, φιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις για προδοσία των εθνικών συμφερόντων στο Κυπριακό ή για «δουλοφροσύνη» απέναντι στους Αμερικανούς και την ΕΟΚ... Εξ ίσου συχνά, αυτή η Αριστερά που κατήγγελλε την «εθνικοφροσύνη» ήταν πολύ πιο επιθετική –στα εθνικά θέματα– από τους δεξιούς και κεντρώους «εθνικόφρονες»· βλ. π.χ. την κατηγορία του διευθυντή της *Αυγής*, του Βασίλη Εφραιμίδη, το φθινόπωρο του 1956, ότι ο Καραμανλής εκτελούσε διατεταγμένη υπηρεσία όταν ανεχόταν το γεγονός ότι «ο δήμιος Χάρντιγκ προχωρά το ξερίζωμα του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας στην Κύπρο»⁴³ [σ.σ.: και της ορθοδοξίας, όχι μόνο του ελληνισμού]. Και τούτο την ίδια στιγμή κατά την οποία η *Αυγή* και η ΕΔΑ συντάσσονταν με την εφημερίδα *Εστία* και με τον Γεώργιο Γρίβα, πρώην αρχηγό της «Χ» και ήδη της ΕΟΚΑ, οι οποίοι κατήγγελλαν τον Καραμανλή, επειδή δεν έφευγε από το ΝΑΤΟ⁴⁴.

Ας δοθεί ένα άλλο παράδειγμα: τον Δεκέμβριο του 1958 ο καθηγητής Δημήτριος Βεζανής, πρόεδρος του Εθνικιστικού Συνδέσμου και εκ των πρωτεργατών της ανάληψης του ένοπλου αγώνα στην Κύπρο, σε ομιλία του στον Εθνικό Σύλλογο Φοιτητών της Παντείου κατήγγειλε την ελληνική κυβέρνηση και τον Μακάριο για την εγκατάλειψη της πολιτικής Ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα, ενώ ζήτησε αποχώρηση από τον ΟΗΕ και το ΝΑΤΟ καθώς και «ουδετεροποίησιν» της Ελλάδας⁴⁵. Το 1964 (σε νέα κρίση του Κυπριακού), σε ομιλία του στον «Παρνασσό», ο Βεζανής απέδιδε τη δυτική πολιτική στο Κυπριακό στο «έμφυτον και προαιώνιον μίσος το οποίον τρέφουν οι φράγκοι εναντίον μας» και τασσόταν υπέρ μιας πολιτικής που θα αποσκοπούσε στην Ένωση και στην «ενεργόν συνεργασίαν και σύμπραξιν με την Ρωσσίαν»⁴⁶. Βέβαια, ο Βεζανής δεν αποδεχόταν την πολιτική πρόταση της ΕΔΑ, αλλά έφθανε σε συμπεράσματα και σε προτάσεις επί θεμάτων υπαρξιακής σημασίας, που ασφαλώς δεν συμφωνούσαν με την πολιτική των φιλοδυτικών κομμάτων, και γι' αυτό είναι τουλάχιστον επισφαλές να υπονοούνται πολιτικές ταυτί-

⁴³ Β. Ε. [Βασίλης Εφραιμίδης], «Γλωσσοδέτης», *Αυγή*, 2 Σεπτεμβρίου 1956.

⁴⁴ Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Σουέζ και Ουγγαρία, φθινόπωρο 1956. Η πρόσληψη της κρίσης στην Ελλάδα», *Αγορά χωρίς σύνορα*, 12 (2007), σσ. 324-347.

⁴⁵ Βεζανής, Δημήτριος Σ., *Το Κυπριακόν ζήτημα. Μέχρι τούδε πορεία – ενδεικνυόμενη τακτική – προοπτική*, Αθήναι, Εθνικιστικός Σύνδεσμος, αρ. 12, 1959.

⁴⁶ Βεζανής, Δημήτριος Σ., *Η σημερινή θέσις του Κυπριακού ζητήματος*, Αθήναι, Εθνικιστικός Σύνδεσμος, αρ. 14, 1964.

σεις του Βεζανή με το Κέντρο ή τη Δεξιά μέσω μιας ομογενοποιητικής «ιδεολογίας της εθνοκοφροσύνης»⁴⁷. Ενδεικτικά, ως αναφερθεί ότι ο Ευάγγελος Αβέρωφ θεωρούσε τέτοιες εκκλήσεις για έξοδο από το NATO ως «πονηρία» από την πλευρά των κομμουνιστών και ως απλή «βλακεία» από την πλευρά των υπολοίπων⁴⁸. Και με άλλα λόγια: τούτες οι αναφορές των εθνικιστών δεν συμβάδιζαν, και δεν μπορούσαν να συμβαδίσουν, με την υπεράσπιση των αρχών του δυτικού κόσμου (των, κατά Βεζανή, «φράγκων» ή «φραγκόκοσμου»⁴⁹) ή με την πολιτική των μετριοπαθών φιλελεύθερων δυνάμεων τις οποίες, άλλωστε, οι ακραίοι εθνικιστές στοχοποιούσαν. Αντίθετα, αξίζει κάποτε να ερευνηθεί κατά πόσον αυτές οι ίδιες οι αναφορές συμβίωναν με τις αντίστοιχες της ΕΔΑ που ζητούσε το ίδιο πράγμα (έξοδο από το NATO) και για τον ίδιο λόγο, δηλαδή για το Κυπριακό. Αυτά είναι μερικά μόνον παραδείγματα –και η μεταπολεμική ελληνική ιστορία είναι γεμάτη από πολλά άλλα⁵⁰. Τούτο το φαινόμενο των ετερόκλητων συγκλίσεων δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς, με εξαίρεση την πρόσφατη μελέτη για τον αλυτρωτισμό και τον αντιαμερικανισμό στη μεταπολεμική Ελλάδα⁵¹. Σε κάθε περίπτωση, η επισήμανση της ύπαρξης των αντικομμουνιστικών φοβιών, ακόμη και της λειτουργίας του αντικομμουνισμού ως ουσιώδους τμήματος της κοινωνικής/εκλογικής επιρροής των φιλελεύθερων/«αστικών» δυνάμεων, δεν θα πρέπει να οδηγεί σε στερεοτυπικές απεικονίσεις ή κατασκευές.

Case study: ο αντικομμουνισμός ως αυτοπαγίδευση και η περίπτωση της ΕΡΕ

Τα μέλη της ηγετικής ομάδας της ΕΡΕ (Κ. Καραμανλής, Κ. Τσάτσος, Π. Κανελλόπουλος, Γ. Ράλλης, Ε. Αβέρωφ, Π. Παπαληγούρας κ.λπ.) ήταν, ασφαλώς, «cold war-

⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά, Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 221. Έχοντας κάνει μία πράγματι ευρύτατη έρευνα, η συγγραφέας σημειώνει ότι «Οι αναφορές των εθνικιστών στη συγκεκριμένη ελευθερία, την ελευθερία της Κύπρου, συμβίωναν με την άρθρωση ενός φιλοσοφικού-ιδεολογικού λόγου που εστιάστηκε στην υπεράσπιση των αρχών του δυτικού κόσμου». Η παραπομπή γίνεται στην ομιλία του Βεζανή (δημοσίευμα Εθνικιστικού Συνδέσμου, αρ. 12), στην οποία όμως υποστήριζε την *έξοδο από το NATO* και η οποία προφανώς δεν συμβάδιζε με τη σύνταξη με τον δυτικό κόσμο.

⁴⁸ Βλ. «Διπλωμάτης» [Ευάγγελος Αβέρωφ], «Η πολιτική επί του Κυπριακού», *Καθημερινή*, 6 και 9 Ιουλίου 1958, δημοσιευμένο και στο *Καραμανλής*, τ. 3, σσ. 157-162.

⁴⁹ Βλ. τους όρους αυτούς στο Βεζανή, Δημήτριος Σ., *Τρεις μεγάλοι σταθμοί του ελληνισμού*, Αθήνα, Εθνικιστικός Σύνδεσμος, αρ. 11, 1956, σ. 27.

⁵⁰ Κατά περίεργο τρόπο ο πατριωτικός και αντιιμπεριαλιστικός λόγος που εντασσόταν στις στρατηγικές της ελληνικής μετεμφυλιακής Αριστεράς –και αποδείχθηκε εξαιρετικά επιτυχής πολιτικά–, σήμερα συχνά λησμονείται. Αντίθετα, σε ένα τμήμα της σημερινής βιβλιογραφίας οι φιλελεύθερες δυνάμεις καταγγέλλονται για «εθνικισμό», παρ' όλο που τότε η Αριστερά τις κατηγορούσε για προδοτική στάση στα εθνικά θέματα.

⁵¹ Stefanidis, Ioannis D., *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Aldershot, Ashgate, 2007.

riors» –για να χρησιμοποιηθεί μία φράση η οποία στη διεθνή βιβλιογραφία περιγράφει το σύνολο των δυτικών ιθυνόντων της εποχής, από τον Αμερικανό Ρεπουμπλικάνο Ντ. Αϊζενχάουερ έως τον Βρετανό Εργατικό Ε. Μπέβιν. Ο αντικομμουνισμός της ηγετικής ομάδας της ΕΡΕ, ωστόσο, είχε μία διαφορά σε σύγκριση με την αντίστοιχη προδιάθεση άλλων πολιτικών ομαδοποιήσεων, ως προς το ότι δεν αντανακλούσε μία απλουστευτικά «κατασταλτική» λογική. Έδινε την κύρια έμφασή του στην αναγνώριση της γοητείας του κομμουνιστικού διαβήματος⁵² και στην καταπολέμηση του ΚΚΕ μέσω της οικονομικής και της κοινωνικής μεταρρύθμισης –μιας μεταρρύθμισης την οποία είχαν και παλαιότερα επαγγελθεί και άλλες πολιτικές δυνάμεις (π.χ. η ΕΠΕΚ), αλλά την πραγματοποίησε, και μάλιστα σε συστηματική βάση, το επιτελείο αυτό⁵³. Η λογική του καραμανλικού επιτελείου ήταν απλή: για να αντισταθεί στον κομμουνισμό, το δυτικό σύστημα όφειλε να βελτιώσει τον εαυτό του, και μάλιστα δραματικά. Ήδη το 1950, ο Καραμανλής, ως υπουργός Εθνικής Αμύνης σημείωνε, σε συνέντευξή του στο πρακτορείο Ρώιτερ ότι η απειλή εναντίον του κοινωνικού καθεστώτος δεν ήταν πλέον στρατιωτικής υφής, αλλά θα μπορούσε να αναβιώσει σε περίπτωση αδυναμίας του να μεταρρυθμιστεί: «Αυτό καθ' εαυτό το ΚΚΕ δεν δύναται να απειλήσει τώρα την ασφάλειαν την Ελλάδος. Υπάρχει, όμως, κίνδυνος να αποκτήση τοιαύτην δυνατότητα εις το μέλλον, εάν τα αστικά κόμματα δεν πολιτευθούν συνετώτερον»⁵⁴. Και αξίζει να σημειωθεί ότι σε τούτη την υποβάθμιση μιας στρατιωτικής απειλής του ΚΚΕ από τον υπουργό της Εθνικής Αμύνης, το 1950, πολλοί θα μπορούσαν να ασκήσουν κριτική σήμερα, όταν έρχονται στη δημοσιότητα στοιχεία περί αιτημάτων του ΚΚΕ προς την Τσεχοσλοβακία μετά το τέλος του Εμφυλίου για στρατιωτική εκπαίδευση και βοήθεια. Τόσο πριν ενταχθεί στην ΕΡΕ όσο και μετά, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος αναγνώριζε ότι –απέναντι στην αποφασιστικότητα της κομμουνιστικής Αριστεράς– ο δυτικός κόσμος όφειλε να αναδείξει την ουσία των επιλογών του, δηλαδή την ελευθερία και το κοινωνικό στοιχείο, επιλογές όμως, οι οποίες συχνά νοθεύονταν από την αντίδραση της οικονομικής ολιγαρχίας· ο φιλελευθερισμός ήταν, κατά τον Τσάτσο, ταυτόχρονα η δύναμη και η (αναγκαία) οργανωτική αδυναμία της Δύσης⁵⁵. Θα μπορούσαν να παρατεθούν πολλές ακόμη παρόμοιες

⁵² «Περιφρονώ [...] την δονκιχωτική ιντελιγκέντσια [...] δεν εννοώ τους αριστερούς, τους πραγματικούς, διότι εκεί υπάρχει ιδεολογία», έγραφε ο Ευάγγελος Αβέρωφ, κρατούμενος στο ΕΑΤ-ΕΣΑ μετά την καταστολή του κινήματος του Ναυτικού, προς τον Δημήτριο Ιωαννίδη: Αβέρωφ προς Ιωαννίδη, 12 Ιουλίου 1973, στο Αβέρωφ-Τσιτσάς, Ευάγγελος, *Στοιχειώδεις καθήκον. Μερικά απόρρητα κείμενα της Επταετίας*, Αθήνα, Εστία, 1975, σ. 109.

⁵³ Αναλυτικότερα βλ. Χατζηβασιλείου, 2010, Γ' μέρος.

⁵⁴ Συνέντευξη στον Mario Modiano, 30 Σεπτεμβρίου 1950, στο Καραμανλής, τ. 1, σ. 131.

⁵⁵ «[The West] contains those seeds of relativity which are typical of liberal ideas and over-mature civilizations»: Tsatsos, Constantinos, «The Ideological War», *International Relations* (Athens, November 1962), σσ. 47-63. Βλ. επίσης, την ανάλυσή του στο Τσάτσος, Κωνσταντίνος, *Ελληνική πορεία: πολιτικά δοκίμια*, Αθήνα, Ίκαρος, χ.χ. [1952]. Για την κριτική του Τσάτσου απέναντι στο δυτικό οικονομικό σύστημα και τις δικές του ακρότητες, βλ. Κουρκουβέλας, Λυκούργος, «Όψεις της κριτικής του Κωνσταντίνου Τσάτσου στον καπιταλισμό, 1930-1979», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, 47 (2011), σσ. 45-56.

τοποθετήσεις μελών του καραμανλικού επιτελείου, ιδιαίτερα του Παναγή Παπαληγούρα και του Ξενοφώντα Ζολώτα. Αυτή η αντιμετώπιση –παρά το γεγονός ότι δεν της έλειψαν οι κορυφώσεις ή οι υπερβολές– ήταν, σε τελική ανάλυση, πολύ πιο αποτελεσματική ως μέσο σύγκρουσης, συγκριτικά με τη λογική των εκτελέσεων.

Η καραμανλική ηγεσία της Κεντροδεξιάς, ακριβώς επειδή ήθελε να πάει «πιο πέρα» από την κατασταλτική αντιμετώπιση του κομμουνισμού, ενώ, αντίθετα, δέχονταν τα (συχνά συντονισμένα) πυρά της άκρας Δεξιάς και της άκρας Αριστεράς για θεμελιώδεις επιλογές (κυπριακή ανεξαρτησία, δυτικός προσανατολισμός, συμμετοχή στην ευρωπαϊκή ενοποίηση) ή μόνης της άκρας Δεξιάς για τον εκπαιδευτικό εκσυγχρονισμό⁵⁶, διέσπασε το αντικομμουνιστικό μέτωπο και σε σημαντικό βαθμό απομακρύνθηκε από τις ακραίες στρατηγικές της καταστολής. Ο Τσάτσος, ο Ζολώτας, ο Καραμανλής είχαν μετάσχει στη Σοσιαλιστική Ένωση του 1942-44, γεγονός για το οποίο τους κατήγγελλε η *Ελευθερία* ότι παρίσταναν τον «αριστερούτσικον», όταν ο Γ. Παπανδρέου μαχόταν εναντίον του κομμουνισμού. Άλλωστε, οι θεωρίες περί αποκλεισμού «όλων των μελών του ΕΑΜ» στη μετεμφυλιακή Ελλάδα παραβλέπουν ότι και ένας από τους αδελφούς του ίδιου του Καραμανλή είχε μετάσχει στο ΕΑΜ⁵⁷.

Αυτές οι επισημάνσεις όμως δεν αρκούν για να ερμηνεύσουν τη σχέση ΕΡΕ και αντικομμουνισμού. Παράλληλα, στις τάξεις της ΕΡΕ (αλλά όχι στην ηγετική της ομάδα) υπήρχαν εκφραστές πολύ πιο συντηρητικών αντιλήψεων: π.χ. ο Ανδρέας Αποστολίδης, αντιπρόεδρος της κυβέρνησης έως το 1957, ο υπουργός Εργασίας Α. Δημητράτος, ο Παναγιώτης Πιπινέλης, μετά το 1958. Επισημαίνεται ακόμη η συμμετοχή στους συνδυασμούς της ΕΡΕ, μετά το 1961, προσώπων όπως ο περιβόητος μεταξικός Κωνσταντίνος Μανιαδάκης ή ο Νίκος Φαρμάκης.

Σε επίπεδο πολιτικής στρατηγικής η ΕΡΕ (παρά την αρχική έντονη κινδυνολογία της στις εκλογές του 1956⁵⁸) συνέδεσε την πορεία της με μία πολιτική γενναίας χαλάρωσης των Εκτάκτων μέτρων. Κατά τις προγραμματικές δηλώσεις του Απριλίου 1956, ο Καραμανλής αναφέρθηκε σε «ωρισμένες υπερβολές» που είχαν σημειωθεί στην αντικομμουνιστική καταστολή, υπό την έννοια της δίωξης πολιτών που δεν ήταν στην πραγματικότητα κομμουνιστές⁵⁹. Καμία εκτέλεση κομμουνιστή δεν πραγματοποιήθηκε κατά την εποχή αυτή σταδιακά, από το 1955 έως το 1963, οι φυλακισμένοι κομμουνιστές περιορίστηκαν από 4.498 σε 937 και οι εκτοπισμένοι από 898 σε 6· το 1962 έκλεισε και το τελευταίο στρατόπεδο εξορίας στον Αη-Στράτη⁶⁰. Το καλοκαίρι του 1962, κηρύχθηκε και επισήμως η «λήξη της ανταρσί-

⁵⁶ Βλ. ειδικότερα, Μελετιάδης, Χάρης, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959», στο Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, Μπότσιου, Κωνσταντίνα Ε. και Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, τ. Γ', Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, 2008, σσ. 413-444.

⁵⁷ Ο Γραμμένος Καραμανλής. Βλ. Γουντχάουζ, Κ. Μ., *Καραμανλής. Ο ανορθωτής της ελληνικής δημοκρατίας*, Αθήνα, Μορφωτική Εστία, 1982, σ. 32.

⁵⁸ Πασχαλούδη, 2010, σσ. 88-94.

⁵⁹ Καραμανλής, προγραμματικές δηλώσεις, 4 Απριλίου 1956, στο *Καραμανλής*, τ. 2, σσ. 41-47.

⁶⁰ Σημείωμα Καραμανλή (τέλη δεκαετίας του '60), στο *Καραμανλής*, τ. 6, σσ. 20-21.

ας» και η εφαρμογή των Εκτάκτων μέτρων περιορίστηκε σημαντικά. Οι στενοί συνεργάτες του Καραμανλή επεσήμαναν έντονα τούτη τη διάσταση της πολιτικής του, ως ένδειξη της πρόθεσής του να υπερβεί τα πάθη του Εμφυλίου πολέμου⁶¹.

Και πάλι, ο ερευνητής θα πρέπει να προσέξει. Αυτή είναι η συνολική εικόνα από το 1955 έως το 1963· ωστόσο, δεν θα πρέπει να αγνοηθούν οι διακυμάνσεις που εμφανίστηκαν μέσα στο διάστημα αυτό και οι οποίες παραπέμπουν σε μία περισσότερο περίπλοκη κατάσταση. Έως το 1958 υπήρχε σαφώς η βούληση της χαλάρωσης των αντικομμουνιστικών μέτρων. Αλλά το εκλογικό αποτέλεσμα του Μαΐου 1958 ανέκοψε αυτή την τάση. Η ανάδειξη της ΕΔΑ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης (που κυοφορείτο από καιρό, όπως απέδειξε η πρόσφατη έρευνα⁶², πάντως θεωρήθηκε αναπάντεχη τότε) προκάλεσε ένταση της αντικομμουνιστικής δράσης του κράτους⁶³. Μετά τις εκλογές του 1958, οι αναλυτές της κυβέρνησης εντόπιζαν στα κείμενα της ΕΔΑ και του ΚΚΕ προθέσεις για κλιμάκωση του «μαζικού λαϊκού αγώνος», κάτι που δημιουργούσε την εντύπωση ότι επέκειτο ένας νέος κύκλος αναμετρήσεων⁶⁴. Την ίδια εποχή, η επίσημη Αθήνα ήταν πεπεισμένη ότι οι ανατολικές χώρες ενίσχυαν την ΕΔΑ και το ΚΚΕ με διάφορους τρόπους, συμπεριλαμβανομένης (όπως η κυβέρνηση ενημέρωσε το ΝΑΤΟ) και της χρηματοδότησης των δραστηριοτήτων τους⁶⁵. Αυτή ήταν, επομένως, μία περίοδος αναβίωσης των ανασφαλειών του πολιτικού συστήματος έναντι των προθέσεων και των δυνατοτήτων της κομμουνιστικής Αριστεράς. Τότε αναμορφώθηκε η παλαιά (από τις ημέρες της κυβέρνησης Παπάγου) Συντονιστική Επιτροπή Αντικομμουνιστικού Αγώνος, αναλήφθηκαν νέες προσπάθειες στο πεδίο της προπαγάνδας (τις οποίες πάντως τα μέλη της Επιτροπής αυτής θεωρούσαν ασυντόνιστες και αναποτελεσματικές⁶⁶), εντάθηκε η αντικομμουνιστική συνεργασία με τις ΗΠΑ ως προς την προπαγάνδα⁶⁷, η Ελλάδα υποστήριξε στο ΝΑΤΟ τον συντονισμό των χωρών-μελών του στο πεδίο του «ψυχολογικού πο-

⁶¹ Βλ. ενδεικτικά, Τσάτσος, Κωνσταντίνος, *Ο άγνωστος Καραμανλής: μια προσωπογραφία*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1984, σ. 119.

⁶² Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σσ. 210-212 και 236-238.

⁶³ Βλ. Στεφανίδης, Ιωάννης Δ., «... Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος", 1958-1961», *Μνήμων*, 29 (2008), σσ. 199-241.

⁶⁴ Βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ. Δ2/15, σημείωμα «Παρατηρήσεις επί της αποφάσεως του Συνεδρίου της ΕΔΑ της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1959», χ.χ., και σημείωμα «Η 12^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ. Ανάλυσις-συμπεράσματα», 15 Ιουνίου 1960.

⁶⁵ Βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ. Δ2/15, σημείωμα, «Στοιχεία αποδεικνύοντα την ηθικήν και υλικήν ενίσχυσιν των Κομμουνιστικών Κυβερνήσεων εις το ΚΚΕ και την ηγεσίαν του», χ.υ., χ.χ. Είναι ενδιαφέρον ότι το σημείωμα αυτό δεν κάνει λόγο για χρηματική ενίσχυση της ΕΔΑ, αλλά για τούτο (και μάλιστα με όρους βεβαιότητας και όχι πιθανολογίας) έκανε λόγο η κυβέρνηση απευθυνόμενη στο ΝΑΤΟ, στις αρχές του 1960: βλ. ΝΑΤΟ Archives (Brussels), International Staff, «Preparation of the Summit Meeting. Text of reply by Greece», PO/60/166, 10 Φεβρουαρίου 1960.

⁶⁶ Βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ. Δ2/15, Σημείωμα γ.γ. Προεδρίας Κυβερνήσεως προς Καραμανλή, «Προτάσεις διά την οργάνωσιν της εθνικής διαφωτίσεως», 23 Φεβρουαρίου 1959.

⁶⁷ Stefanidis, Ioannis D., «"Telling America's Story". US Propaganda Operations and Greek Public Reactions», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 30 (2004), σσ. 39-95.

λέμου»⁶⁸, ενώ ο συντονισμός της αντικομμουνιστικής δράσης ανατέθηκε στον (παλαιότερα μεταξικό) υφυπουργό Εσωτερικών Ευάγγελο Καλαντζή. Σημειώθηκε αύξηση του αριθμού των εκτοπισθέντων στα επίπεδα του 1955· απλώς ο αριθμός τους εκ νέου μειώθηκε αργότερα, μετά τις εκλογές του 1961, που σηματοδότησαν την εκλογική πτώση της ΕΔΑ⁶⁹. Εδώ, λοιπόν, δεν βρισκόμαστε ενώπιον μιας αντικομμουνιστικής αναβίωσης λόγω της αποτυχίας της μεταρρύθμισης (άλλωστε, αυτή ήταν η εποχή της μεγαλύτερης επιτυχίας της κυβέρνησης στο μεταρρυθμιστικό μέτωπο), αλλά λόγω της αίσθησης ότι αναβίωνε η αριστερή «απειλή».

Μετά τις εκλογές του 1958, η κυβέρνηση Καραμανλή δεν δέχθηκε την εισήγηση του Γ. Παπανδρέου για σύμπληξη «εθνικόφρονος» μετώπου που θα διενεργούσε τις εκλογές «με τους χωροφύλακας και το πιστόλι στο χέρι»⁷⁰, αλλά η αντικομμουνιστική φύσωση κυριάρχησε. Τμήμα αυτής της κατάστασης ήταν και η εκπόνηση του περιβόητου «Σχεδίου Περικλής» το καλοκαίρι του 1961⁷¹, το οποίο πάντως, όπως έχει επισημάνει η σύγχρονη έρευνα –αντιστεκόμενη στον λαϊκισμό της δεκαετίας του '60 και στον επιστημονικοφανή λαϊκισμό που επιβιώνει έως τις ημέρες μας– δεν εγκρίθηκε οριστικά και δεν εφαρμόστηκε στις εκλογές του 1961, που διενεργήθηκαν από άλλη κυβέρνηση η οποία άσκησε ένα διαφορετικό είδος εκλογικής βίας⁷². Ωστόσο, είναι αναμφίβολο ότι η ίδια η εκπόνηση του σχεδίου δεν έπαυε να αποτελεί ένα σκοτεινό σημείο πολιτικού σχεδιασμού «εκτάκτου ανάγκης». Στις εκλογές του 1961, προσπαθώντας να επιφέρουν τη μείωση των ποσοστών της ΕΔΑ, η ΕΡΕ και ο Καραμανλής έκαναν μία έντονα αντικομμουνιστική προεκλογική εκστρατεία⁷³. Η αίσθηση του «επείγοντος» στην αντιμετώπιση της ΕΔΑ επέτρεψε τε-

⁶⁸ NATO Archives, AC/052(SP)D1, Note by the Greek Delegation, 14 Μαΐου 1958· NATO Archives, AC/52-R(58)9, records of the Committee on Information and Cultural Relations, 12 Μαΐου 1958· NATO Archives, CVR (59) 45 και 49, NAC ministerial meeting records, 15 και 16 Δεκεμβρίου 1959· NATO Archives, CVR (61) 17, NAC ministerial meeting records, 8 Μαΐου 1961. Για την ενδονατοϊκή συζήτηση περί συντονισμού στο πεδίο της προπαγάνδας και του «ψυχολογικού πολέμου».

⁶⁹ Αλιβιζάτος, 1983, σσ. 580-581· του ίδιου, «Ο Κ. Γ. Καραμανλής και η Αριστερά την κρίσιμη οκταετία 1955-63», στο Σβολόπουλος, Μπότσιου, Χατζηβασιλείου, (επιμ.), 2008, τ. Α', σσ. 125-136. Για την ένταση της αντικομμουνιστικής δράσης βλ. και Ριζάς, Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σσ. 219-225.

⁷⁰ Σημειώματα Δ. Μακρή και Καραμανλή, στο *Καραμανλής*, τ. 4, σσ. 346-348. Τη συγκεκριμένη φράση χρησιμοποίησε ο «αποστάτης» Δενδρινός στη Βουλή το φθινόπωρο του 1965, αποδίδοντάς την στον Γ. Παπανδρέου.

⁷¹ Πολλά έγγραφα για την ένταση της αντικομμουνιστικής δράσης το 1958-1963 και τα πρακτικά της επιτροπής που εκπόνησε το «Σχέδιο Περικλής», στο Πετρίδης (επιμ.), 2000.

⁷² Βλ. ιδιαίτερα την ανάλυση στο Νικολακόπουλος, 2001, σσ. 268-272.

⁷³ Βλ. *Καραμανλής*, τ. 5· Πασχαλούδη, 2010, σσ. 97-100. Βλ. επίσης, ενδεικτικά, τα σημειώματα, τις κυβερνητικές ανακοινώσεις και τις ομιλίες του ίδιου του Κ. Τσάτσου από τον Ιούλιο έως τον Οκτώβριο του 1961, στο Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ. Δ1/8. Από αυτά ξεχωρίζει η κυβερνητική ανακοίνωση της 3^{ης} Αυγούστου 1961, που καταγγέλλει την ΕΔΑ ότι δεν υποστήριζε την Ελλάδα στην εν εξελίξει τότε σημαντική ελληνοβουλγαρική κρίση που κλιμακώθηκε με αμοιβαίες

λικά την αυτονόμηση ακραίων στοιχείων, παρακρατικών, που διέθεταν προσβάσεις και στην επιχειρησιακή δομή των σωμάτων ασφαλείας. Και ναι μεν ο ίδιος ο Καραμανλής προσπάθησε να ελέγξει αυτή την κατάσταση μέσω της «βαθείας τομής», αλλά το εγχείρημα της συνταγματικής αναθεώρησης δεν πέτυχε (χάρη και στη στήριξη που έλαβε το Στέμμα από το Κέντρο και από την Αριστερά...) και τελικά η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη από μία παρακρατική ομάδα⁷⁴ χρωμάτισε όλη την εποχή. Ήταν ειρωνικό το γεγονός ότι η πρώτη κυβέρνηση της μετεμφυλιακής Ελλάδας, που είχε σταματήσει τις εκτελέσεις των κομμουνιστών και είχε πράγματι χαλαρώσει τα κατασταλτικά μέτρα, είχε παράλληλα αυτοπαγιδευθεί στη μετά το 1958 αντικομμουνιστική ψύχωση και είχε «πληρώσει» την ύπαρξη τέτοιων ανθρώπων. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι στις εκλογές του 1963 παρατηρείται έξαρση του αντικομμουνισμού στον πολιτικό λόγο του Καραμανλή⁷⁵, η οποία δεν δικαιολογείται πλέον από κάποια αίσθηση μείζονος «απειλής» από την Αριστερά. Εξηγείται όμως από το γεγονός ότι, τότε πλέον, αντιμετώπιζε μείζονες πολιτικές δυσκολίες και αποτυχίες, έχοντας εξαναγκαστεί σε παραίτηση από το Στέμμα.

Συμπεράσματα

Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, αντικομμουνισμός και μεταρρύθμιση ήταν στοιχεία έντονα διαπλεγμένα μεταξύ τους. Ο αντικομμουνισμός δεν ήταν μία αντίληψη περιορισμένη στο δεξιό τμήμα του πολιτικού φάσματος, αλλά μία γενικευμένη απαίτηση του μεγαλύτερου τμήματος της κοινής γνώμης, ένα απαραίτητο εργαλείο για την κατάκτηση και άσκηση της πολιτικής εξουσίας.

Η διαπίστωση αυτή οδηγεί με τη σειρά της στη διατύπωση σειράς πρόσθετων ερωτημάτων σχετικά με τη λειτουργία του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος. Πράγματι, ακόμη και αν ο αντικομμουνισμός ήταν προϋπόθεση της εκλογικής επιρροής (και άρα, κατά τρόπο ειρωνικό, το προαπαιτούμενο για την απόκτηση της εξουσίας και την ανάληψη μιας μεταρρυθμιστικής προσπάθειας), κατά πόσον ήταν ταυτόχρονα και το όριο του μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος; Σε ποιο βαθμό μπορούσε μία μεταρρυθμιστική πολιτική δύναμη να εφαρμόσει το πρόγραμμά της, όταν κινδύνευε να προσκρούσει στην «αδράνεια» που δημιουργούσε στο σύστημα η κυριαρχία της κομμουνιστικής φοβίας ή η εκμετάλλευσή της από τους πολιτικούς αντιπάλους της συγκεκριμένης πολιτικής δύναμης; Οι περιπτώσεις της ανατροπής

απελάσεις διπλωματών ως κατασκόπων. Ενδιαφέροντα είναι και τα τηλεγραφήματα του Υπουργείου Προεδρίας προς τις πρεσβείες Λονδίνου και Παρισίων, στις 20 Σεπτεμβρίου 1961, με τα οποία επεζητείτο η ενθάρρυνση ξένων δημοσιογράφων, ώστε να τονίσουν τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα του αγώνα της ΕΡΕ: βλ. στο ίδιο, Φ. Δ1/10.

⁷⁴ Βλ. σχετικά, τη σύγχρονη έρευνα στο Δορδανός, Στράτος Ν., «Η οργάνωση της καρφίτσας». Κράτος και παρακράτος στη Θεσσαλονίκη τη δεκαετία του '60», στο Ρήγος, Σεφεριάδης, Χατζηβασιλείου (επιμ.), 2008, σσ. 126-142.

⁷⁵ Μπότσιου, Κωνσταντίνα Ε., «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής απέναντι στον “ανένδοτο αγώνα”», στο Σβολόπουλος, Μπότσιου, Χατζηβασιλείου (επιμ.), 2008, τ. Α', σσ. 137-156. Εν μέρει διαφορετική άποψη στο Πασχαλούδη, 2010, σσ. 100-102.

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΝΤΙΠΑΛΟΥΣ ΤΗΣ, 1946-1967

του Κ. Καραμανλή το 1963 και του Γ. Παπανδρέου το 1965 –δηλαδή των πλέον «επιτυχημένων» εκπροσώπων του φιλοδυτικού καθεστώτος τη συγκεκριμένη εποχή– αφήνει περιθώρια για τη διατύπωση σχετικών ερμηνειών και στο μέλλον.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
ΔΣΚ	Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΕΚ	Εθνικό Ενωτικό Κόμμα
ΕΟΚΑ	Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών
ΕΠΕΚ	Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις
ΚΥΠ	Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών

ΠΗΓΕΣ

Α. Αδημοσίευτες

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη (Αθήνα), Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου/Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου.

Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης (Αθήνα), Αρχείο Κωνσταντίνου Μητσοτάκη.
NATO Archives (Brussels), International Staff.

Β. Δημοσιευμένες

Αφινιάν, Β. Γ., Κόντης, Β., Παπουλίδης, Κ., Σμιρονόβα, Ν. Ντ., Τομιλίνα, Ν., (επιμ.), *Οι σχέσεις ΚΚΕ και ΚΚ Σοβιετικής Ένωσης στο διάστημα 1953-1977. Σύμφωνα με τα έγγραφα του Αρχείου της ΚΕ του ΚΚΣΕ*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1999.

Κόντης, Βασίλειος και Σφέτας, Σπύρος (επιμ.), *Εμφύλιος πόλεμος: έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και βουλγαρικά Αρχεία*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ και Παρατηρητής, 1999.

Παπαγεωργίου, Σπύρος (επιμ.), *Τα κρίσιμα ντοκουμέντα του Κυπριακού (1959-1967)*, 3 τόμοι, Αθήνα, Λαδιάς, 1983.

Πετρίδης, Παύλος (επιμ.), *Εξουσία και παραξουσία στην Ελλάδα (1957-1967). Απόρρητα ντοκουμέντα*, Αθήνα, Προσκήνιο, 2000.

—, *Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το Κυπριακό ζήτημα (1954-1965). Ντοκουμέντα*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1998.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος (γεν. επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Αρχείο, γεγονότα και κείμενα*, 12 τόμοι, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών και Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, 1992-97.

Foreign Relations of the United States, 1955-57, XXIV, Washington DC, Department of State, 1989.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ευάγγελος, *Στοιχειώδεις καθήκον. Μερικά απόρρητα κείμενα της Επταετίας*, Αθήνα, Εστία, 1975.
- Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.
- , *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*, Αθήνα, Πόλις, 2011.
- , «Η αδύνατη μεταρρύθμιση. Σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60», στο Ρήγος, Άλκης, Σεφεριάδης, Σεραφείμ και Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σσ. 49-56.
- , «Ο Κ. Γ. Καραμανλής και η Αριστερά την κρίσιμη οκταετία 1955-63», στο Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, Μπότσιου, Κωνσταντίνα Ε. και Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, τ. Α', Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, 2008, σσ. 125-136.
- Β. Ε. [Βασίλης Εφραιμίδης], «Γλωσσοδέτης», *Αυγή*, 2 Σεπτεμβρίου 1956.
- Βεζανής, Δημήτριος Σ., *Τρεις μεγάλοι σταθμοί του ελληνισμού*, Αθήνα, Εθνικιστικός Σύνδεσμος, αρ. 11, 1956.
- , *Το Κυπριακόν ζήτημα. Μέχρι τούδε πορεία – ενδεικνυομένη τακτική – προοπτική*, Αθήνα, Εθνικιστικός Σύνδεσμος, αρ. 12, 1959.
- , *Η σημερινή θέσις του Κυπριακού ζητήματος*, Αθήνα, Εθνικιστικός Σύνδεσμος, αρ. 14, 1964.
- Βενιζέλος, Σοφοκλής, «Διατί πρέπει ν' αναγνωρισθή το ΚΚΕ», *Το Βήμα*, 3 Ιουλίου 1960.
- Βερέμης, Θάνας, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική. Από την ανεξαρτησία έως τη δημοκρατία*, Αθήνα, Κούρριερ, 2000.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος, «ΕΔΑ και ΚΚΕ στη δεκαετία του '60. Ο ιδεολογικός, πολιτικός και οργανωτικός διϊσμός της παραδοσιακής Αριστεράς», στο Βασιλάκης, Μανώλης (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη δικτατορία*, Αθήνα, Παπαζήσης και Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης, 2009, σσ. 367-380.
- Βουτυρά, Ευτυχία, Δαλκαβούκης, Βασίλης, Μαραντζίδης, Νίκος και Μποντίλα, Μαρία (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005.
- Γούναρης, Βασίλης Κ., *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002.
- Γουντχάουζ, Κ. Μ., *Καραμανλής. Ο ανορθωτής της ελληνικής δημοκρατίας*, Αθήνα, Μορφωτική Εστία, 1982.
- Δάγκας, Αλέξανδρος, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, ένα κόμμα εκτός κομματικού συστήματος», στο Ρήγος, Άλκης, Σεφεριάδης, Σεραφείμ και Χατζηβα-

- σιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σσ. 204-219.
- Δαφνής, Γρηγόριος, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος, 1894-1964*, Αθήνα, Ίκαρος, 1970.
- «Διπλωμάτης» [Ευάγγελος Αβέρωφ], «Η πολιτική επί του Κυπριακού», *Καθημερινή*, 6 και 9 Ιουλίου 1958.
- Δορδανάς, Στράτος, «Η πιο “μεγάλη ημέρα” του κατοχικού εμφυλίου στην Κ. Μακεδονία. Η μάχη του Κιλκίς, 4-11-1944», *Κλειώ*, 3 (2006), σσ. 17-33.
- , «Η οργάνωση της καρφίτσας”. Κράτος και παρακράτος στη Θεσσαλονίκη τη δεκαετία του '60», στο Ρήγγος, Άλκης, Σεφεριάδης, Σεραφείμ και Χατζηβασίλειου, Ευάνθης (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σσ. 126-142.
- Ιατριδής, Ι. Ο., *Εξέγερση στην Αθήνα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1973.
- Καλύβας, Στάθης, «Η βία των Δεκεμβριανών, πρακτικές και αναπαραστάσεις», εισήγηση στο συνέδριο του Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων με θέμα «Κατοχή, Αντίσταση και Εμφύλιος Πόλεμος στην Αθήνα και τις μεγάλες πόλεις», Αίγινα, 21-24 Ιουνίου 2007.
- Κολιόπουλος, Ιωάννης, *Ληλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου (1954-49) στη Δυτική Μακεδονία*, 2 τόμοι, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1995.
- Κόντης, Βασίλειος, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το Ελληνικό Πρόβλημα, 1945-1949*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1984.
- Κούνδουρος, Ρούσσοσ Σ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκποτίσεις και τάξεις στην Ελλάδα, 1924-74*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1978.
- Κουρκουβέλας, Λυκούργος, «Όψεις της κριτικής του Κωνσταντίνου Τσάτσου στον καπιταλισμό, 1930-1979», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, 47 (2011), σσ. 45-46.
- Κουτσουμπίνας, Στέφανος Ι., «Μεταπολεμική Βασιλευομένη Δημοκρατία (1944-1967)», στο συλλογικό έργο *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975: τα ελληνικά Συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2004, σσ. 137-152.
- Λεονταρίτης, Γεώργιος, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978.
- Λυμπεράτος, Μιχάλης Π., *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου. Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα. Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006.
- Μαραντζίδης, Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ – Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος. Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.
- , (επιμ.), *Οι άλλοι Καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Αθήνα, Εστία, 2005.
- , *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας, 1946-1949*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2010.

- Μελετιάδης, Χάρης, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959», στο Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, Μπότσιου, Κωνσταντίνα Ε. και Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, τ. Γ', Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, 2008, σσ. 413-444.
- Μουρέλος, Γιάννης, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το Αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Αθήνα, Πατάκης, 2007.
- Μπαχάρας, Δημήτρης, «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού. Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων*, 29 (2008), σσ. 175-198.
- Μπότσιου, Κωνσταντίνα Ε., «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής απέναντι στον “ανένδοτο αγώνα”», στο Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, Μπότσιου, Κωνσταντίνα Ε. και Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, τ. Α', Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, 2008, σσ. 137-156.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα, «“Η Βουλή εμανταλώθη... εκτροπή ολοκληρώθη...” – Αριστερές αυταπάτες τις παραμονές του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου», στο Ρήγος, Άλκης, Σεφεριάδης, Σεραφείμ και Χατζηβασιλείου, Ευάνθης (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σσ. 183-203.
- Πασχαλούδη, Ελένη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.
- Ριζάς, Σωτήρης, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964. Πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφαλείας στο μεταίχμιο Ψυχρού Πολέμου και Υφεσης*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- , *Η ελληνική πολιτική μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008.
- Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, «Μετά τα Δεκεμβριανά. Πτώματα στην Αθήνα το 1945», εισήγηση στο συνέδριο του Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων με θέμα «Κατοχή, Αντίσταση και Εμφύλιος Πόλεμος στην Αθήνα και τις μεγάλες πόλεις», Αίγινα, 21-24 Ιουνίου 2007.
- Στεφανίδης, Ιωάννης Δ., «... Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “αντικομμουνιστικού αγώνα”, 1958-1961», *Μνήμων*, 29 (2008), σσ. 199-241.
- Τσάτσος, Κωνσταντίνος, *Ελληνική πορεία: πολιτικά δοκίμια*, Αθήνα, Ίκαρος, χ.χ. [1952].
- , *Ο άγνωστος Καραμανλής: μια προσωπογραφία*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1984.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία: από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Αθήνα, Νέα σύνορα, 1981.
- , «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου», στο Ιατροίδης, Ι. Ο. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σσ. 561-594.

- Φαράκος, Γρηγόρης, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, 2 τόμοι, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000.
- (επιμ.), *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα, νέες προσεγγίσεις*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1996.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Μεταρρυθμιστές σε διασταυρούμενα πυρά. Το ΔΣΚ και το ΕΕΚ στις εκλογές του 1946», στο Ψαλλίδας, Γρηγόριος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης και Εκδόσεις Πατάκης, 2008, σσ. 72-88.
- , «Σουέζ και Ουγγαρία, φθινόπωρο 1956. Η πρόσληψη της κρίσης στην Ελλάδα», *Αγορά χωρίς σύνορα*, 12 (2007), σσ. 324-347.
- , *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- , *Ελληνικός φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα, Πατάκης, 2010.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ'2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σσ. 363-391.
- Χρηστίδης, Χρήστος, «“Δεν θα μείνης!”. Η θεματολογία της “Ελευθερίας”, 1961-1963», διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2004.
- Holland, Robert και Markides, Diana, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean, 1850-1960*, Oxford, Oxford University Press, 2006.
- Kalyvas, Stathis, «Red Terror. Leftist Violence during the Occupation», στο Mazower, Mark (επιμ.), *After the War was Over. Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, Princeton, Princeton University Press, 2000.
- Mazower, Mark, «Policing the Anti-Communist state in Greece, 1922-1974», στο Mazower, Mark (επιμ.), *The Policing of Politics in the Twentieth Century. Historical Perspectives*, Providence and Oxford, Berghahn Books, 1997, σσ. 129-150.
- Miller, James Edward, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974*, Chapel Hill, NC, The University of North Carolina Press, 2009.
- Perrakis, Stylianos, *The Ghosts of Plaka Beach. A True Story of Murder and Retribution in Wartime Greece*, Madison, Fairleigh Dickinson University Press, 2006.
- Stefanidis, Ioannis D., «“Telling America’s Story”. US Propaganda Operations and Greek Public Reactions», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 30 (2004), σσ. 39-95.
- , *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Aldershot, Ashgate, 2007.
- Tsatsos, Constantinos, «The Ideological War», *International Relations* (Athens, November 1962), σσ. 47-63.